

स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माण स्रोतपुस्तिका

स्थानीय शिक्षा योजना तयारी तथा
मूल्याङ्कनका लागि व्यावहारिक मार्गदर्शन

स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माण स्रोतपुस्तिका

स्थानीय शिक्षा योजना तयारी तथा
मूल्याङ्कनका लागि व्यावहारिक मार्गदर्शन

प्रकाशक : शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र
सर्वाधिकार : © शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र
प्रकाशन : २०२५
छापिएको प्रति : १०००

प्राक्कथन

शिक्षा दिगो विकास, आर्थिक तथा सामाजिक रूपान्तरण तथा समावेशी विकासका लागि संविधानद्वारा प्रत्याभूत मौलिक हक मात्र नभई राष्ट्रको बहुआयामिक विकासको आधारशिला पनि हो। शिक्षाको गुणस्तर, पहुँच र दिगोपन सुनिश्चित नगरी सामाजिक न्याय, समृद्धि र शान्ति सम्भव छैन भन्ने यथार्थलाई आत्मसात् गर्दै नेपालको संविधानले नै संघीय संरचनाअन्तर्गत स्थानीय तहलाई योजना निर्माण, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कनमा प्रमुख जिम्मेवारी प्रदान गरेको छ।

संवैधानिक प्रावधानका अतिरिक्त नेपालको विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना (SESP) ले अपेक्षा गरेअनुसार, स्थानीय तहले निर्माण गर्ने शैक्षिक योजनामा सहयोग पुर्याउने अभिप्रायले प्रस्तुत स्रोतपुस्तिका शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रको नेतृत्व र समन्वयमा, UNESCO Nepal तथा International Institute for Educational Planning (IIEP) को प्राविधिक सहयोगमा तयार गरिएको हो।

यस स्रोतपुस्तिकाले स्थानीय तहका योजना निर्माणकर्तालाई लैङ्गिक उत्तरदायी, समावेशी, व्यावहारिक, सहभागितामूलक र दिगो शिक्षा योजना तयार गर्न मार्गनिर्देशन गर्नेछ। साथै यसले स्थानीय सन्दर्भअनुकूल योजना तर्जुमा गर्ने र सोको आवश्यक मूल्याङ्कनसमेत समावेश गर्ने तथा संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारबिच नीतिगत र कार्यगत समन्वय सुनिश्चित गर्ने अवसर प्रदान गर्नेछ भन्ने विश्वास लिइएको छ। यो स्रोतपुस्तिका शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी मार्गदर्शन, २०७९ (परिमार्जित संस्करण, २०८१) र सहजीकरण टुलकिट, २०८१ को पूरक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने छ। स्थानीय तहले आफ्ना विशेष आवश्यकता र प्राथमिकताअनुसार योजनाको ढाँचा अनुकूलन गर्ने, सङ्घीय र स्थानीय नीतिगत प्राथमिकता तथा बजेट व्यवस्थापनका साथसाथै स्थानीय शिक्षा तथा अन्तरसम्बन्धित विषयहरू र वस्तुगत आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने गरी निरन्तर अद्यावधिक गर्न सक्ने लचिलोपन यस पुस्तिकाले प्रत्याभूत गरेको छ।

यस पुस्तिका तयार गर्ने क्रममा स्थानीय तहमा भएको व्यावहारिक अभ्यास, मूल्याङ्कन प्रक्रियाबाट प्राप्त अनुभव, राष्ट्रिय नीति-दस्तावेज, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास तथा UNESCO- IIEP, Global Partnership for Education (GPE) ले सन् २०१५ मा विकास गरेको अन्तर्राष्ट्रिय मार्गदर्शनलाई आधार र सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ भने अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय विज्ञहरूको संलग्नता, विभिन्न चरणमा कार्यशालाहरूको माध्यमबाट अन्तिम रूप दिइएको छ।

यस पुस्तिकाले स्थानीय तहलाई आफ्ना प्राथमिकता र स्रोत साधनको उपलब्धताअनुसार शिक्षा योजना तयार गर्न, योजनाको मूल्याङ्कन (appraisal) गर्न र अद्यावधिक तथा कार्यान्वयनमा सुदृढीकरण गर्न दीर्घकालीन रूपमा योगदान पुर्याउने छ। यो स्रोतपुस्तिका संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका नीति निर्माता, शिक्षा प्रशासनका पदाधिकारी, योजना निर्माणकर्ता र सरोकारवालाका साथै प्राज्ञिक संस्था, अनुसन्धाता, विकास साझेदार तथा गैरसरकारी संघसंस्था सबैका लागि साझा उपयोगी साधन बन्नेछ भन्ने विश्वास लिइएको छ।

अन्त्यमा, यस स्रोत पुस्तिका तयार गर्ने प्रक्रियामा संलग्न सम्पूर्ण विज्ञ, सरोकारवाला निकाय, UNESCO, IIEP लगायतका सहयोगी संस्था साथै प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष सहयोग गर्ने सबैप्रति शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र हार्दिक आभार प्रकट गर्दछ।

शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र

स्रोतपुस्तिकाको परिचय

यस स्रोतपुस्तिकाले स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धमा योजना निर्माणकर्तालाई मार्गदर्शन र सहजीकरण गर्नका लागि सहयोग प्रदान गर्छ । स्थानीय तहलाई लैङ्गिक उत्तरदायी, समावेशी, व्यावहारिक, समन्वित र दिगो शिक्षा योजना बनाउन सहयोग पुर्याउनु, तयार गरिएका योजनाहरूलाई कार्यान्वयनमा लैजानुअघि आवश्यक मूल्याङ्कन (Appraisal) गर्न मद्दत गर्नु, सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका लागि शिक्षा योजना प्रक्रियामा आधारभूत जानकारी उपलब्ध गराउनु, विगतका अनुभवका आधारमा योजना तर्जुमा गर्ने सरल उपायहरू प्रदान गर्नु यस स्रोतपुस्तिकाको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्रद्वारा जारी स्थानीय तह शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी मार्गदर्शन २०७९ (परिमार्जित संस्करण, २०८१) र स्थानीय तह शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी सहजीकरण टुलकिट, २०८१ को पूरक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । यसलाई स्थानीय सन्दर्भ र आवश्यकताअनुसार अद्यावधिक र समायोजित गर्दै जलवायु परिवर्तन, सरकारका प्राथमिकता, उपलब्ध बजेट, व्यवस्थापनका आवश्यकता र सङ्कटकालीन अवस्थाहरूलाई समेत समेट्ने दस्तावेजका रूपमा उपयोग गर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

यद्यपि यस पुस्तिका मुख्यतः स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माण अभ्यासमा केन्द्रित भए पनि यसलाई तीनै तह (सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय) का लागि साझा स्रोत सामग्रीका रूपमा लिन सकिन्छ । प्रयोगको क्रममा स्थानीय तहहरूले आफ्ना विशेषताअनुरूप यसलाई नियमित रूपमा अद्यावधिक र अनुकूलन गर्न सक्नेछन् ।

यो स्रोतपुस्तिका तयार पार्ने क्रममा शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्रले युनेस्कोको प्राविधिक सहयोगमा सन् २०२३-२०२४ मा सात स्थानीय तहमा गरिएको शिक्षा योजना तयारी र मूल्याङ्कन प्रक्रियामा प्राप्त अनुभव र ज्ञानलाई आधार बनाइएको छ ।

त्यस्तै सन् २०१५ मा युनेस्को-आइआइइपी (UNESCO-IIEP) र ग्लोबल पार्टनरसिप फर एजुकेशन (Global Partnership for Education-GPE) ले संयुक्त रूपमा विकास गरेको शिक्षा क्षेत्र योजना तयारी मार्गदर्शन तथा शिक्षा क्षेत्र मूल्याङ्कन मार्गदर्शनलाई समेत आधारका रूपमा उपयोग गरिएको छ । यस स्रोतपुस्तिकालाई पूरक सामग्रीका रूपमा विकास गरिएको हुनाले शिक्षा योजना निर्माण गर्दा स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी मार्गदर्शन २०७९ (परिमार्जित संस्करण, २०८१), स्थानीय तह शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी सहजीकरण टुलकिट, २०८१ को साथ साथै यस स्रोतपुस्तिकालाई प्रयोग गर्न सकिने छ ।

विषयसूची

क्र. स.	विषयवस्तु	पृष्ठसङ्ख्या
खण्ड १ : परिचय		१
१.१	शैक्षिक योजना	१
१.२	स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी नीतिगत तथा कानुनी आधार	७
खण्ड २ : स्थानीय तहको शिक्षा योजनाको तयारी		११
२.१	स्थानीय तहको शिक्षा योजनाको तयारीमा ध्यान दिनुपर्ने मुख्य पक्षहरू	११
२.१.१	पुनरावृत्ति प्रक्रिया	११
२.१.२	सरोकारवालाहरू	१४
२.२	स्थानीय शिक्षा योजना तयारी प्रक्रियाका चरणहरू	१६
२.२.१	शिक्षा क्षेत्रको स्थिति विश्लेषण	१७
२.२.२	दूरदृष्टि, ध्येय, उद्देश्य तथा रणनीतिहरू	२४
२.२.३	कार्यक्रम तर्जुमा	३०
२.२.५	कार्यान्वयन व्यवस्थापन तथा संस्थागत क्षमता	३७
२.२.६	अनुगमन तथा मूल्याङ्कन	३९
खण्ड ३ : स्थानीय शिक्षा योजनाको मूल्याङ्कन		५१
३.१	स्थानीय शिक्षा योजनाको मूल्याङ्कनमा ध्यान दिनुपर्ने पक्षहरू	५१
३.२	मूल्याङ्कनको पूर्व परीक्षण म्याट्रिक्स	५२
३.३	व्यावहारिक मुद्दाहरू	५४
३.३.१	मुख्य चरणहरू	५४
३.३.२	विस्तृत समीक्षा	५५
३.३.३	परामर्श तथा प्रतिवेदनको मस्यौदा बनाउने	५७
३.३.४	मूल्याङ्कन सम्पन्न गर्ने तथा अनुगमन	५९

अनुसूचीहरू

अनुसूची १:	स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी मार्गदर्शन, योजना टुलकिट तथा स्थानीय शिक्षा योजना स्रोतपुस्तिकाबिचको तादात्म्यता	६१
अनुसूची २:	शिक्षा क्षेत्रको स्थिति विश्लेषणका लागि सूचकको उदाहरण र गणना	६३
अनुसूची ३:	प्रक्षेपणका लागि आवश्यक तथ्याङ्क	७२
अनुसूची ४:	स्थानीय शिक्षा योजनाको मूल्याङ्कनमा सोधिने मुख्य मार्गदर्शक प्रश्नहरू	७४
अनुसूची ५:	स्थानीय शिक्षा योजनाका सम्बन्धित सरोकारवालाहरू	८४
अनुसूची ६:	मूल्याङ्कन म्याट्रिक्स रुजुसूची	८५

चित्रसूची

चित्र १:	योजना प्रक्रियाका मुख्य चरणहरू	१
चित्र २:	योजना तयारी प्रक्रिया: एउटा सङ्गठित क्रम	२
चित्र ३:	स्थानीय शिक्षा योजनाका मुख्य विशेषता	४
चित्र ४:	स्थानीय शिक्षा योजना तयारी प्रक्रियाका विशेषताहरू	५
चित्र ५:	योजना तयारी प्रक्रिया: मुख्य चरणहरू	१२
चित्र ६:	स्थानीय शिक्षा योजना तयारी: पुनरावृत्ति प्रक्रिया	१३
चित्र ७:	समस्या वृक्ष बनाउने मुख्य चरणहरू	२८
चित्र ८:	समस्या वृक्षको उदाहरण	२९
चित्र ९:	उद्देश्य वृक्षको उदाहरण	३०
चित्र १०:	शिक्षा योजनाको संरचना	३१
चित्र ११:	कार्यक्रम डिजाइन संरचना	३२
चित्र १२:	शिक्षा योजनाका लागि प्रक्षेपणका अवयवहरू	३३
चित्र १३:	नतिजा शृङ्खलाको उदाहरण	४५
चित्र १४:	लगानी, प्रतिफल, उपलब्धि तथा प्रभाव सूचकहरू	४६
चित्र १५:	योजना मूल्याङ्कन प्रक्रियाका चरणहरू	५४
चित्र १६:	मूल्याङ्कनका लागि विशिष्ट क्यालेन्डर	५५

तालिकासूची

तालिका १ :	सञ्चालन योजनाको उदाहरण	३७
तालिका २ :	अनुगमन तथा मूल्याङ्कनबिचको भिन्नता	४०
तालिका ३ :	सोच तालिकाको उदाहरण	४४
तालिका ४ :	नतिजा शृङ्खलाको उदाहरण	४५
तालिका ५ :	नतिजा म्याट्रिक्सकको उदाहरण	४७
तालिका ६ :	विद्यालय शिक्षा क्षेत्रको योजना (२०७९-२०८८) बाट लिइएको नतिजा खाकाको उदाहरण	४७

१.१ शैक्षिक योजना

शैक्षिक योजना एउटा व्यवस्थित प्रक्रिया हो जसका माध्यमले एउटा प्रशासकले हासिल गर्न चाहेको भावी अवस्था तथा उक्त अवस्थाका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत साधन तथा क्रियाकलापहरू पहिचान गर्छ (Coombs, 1970) । शैक्षिक योजना एक पटक मात्र गर्ने क्रियाकलाप होइन, अपितु यो एउटा पुनरावृत्ति भइरहने चरणहरूको शृङ्खलाबद्ध प्रक्रिया हो । यी प्रत्येक चरणका विशेष उद्देश्य हुन्छन् तथापि ती चरणहरू एक आपसमा आबद्ध भई शिक्षा क्षेत्र योजनाको तर्जुमा वा विकासलाई अन्तिम रूप दिन्छन् ।

शैक्षिक योजना प्रक्रियामा निम्निलिखित कुराहरू समावेश हुन्छन् :

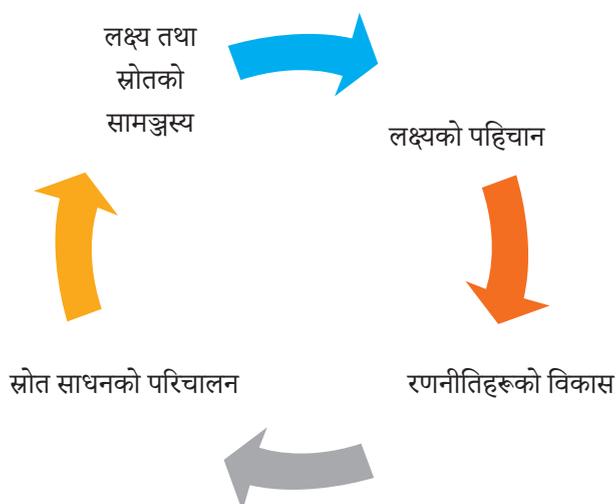
लक्ष्यको पहिचान: विभिन्न विकल्पहरू वा भावी अवस्था, स्रोत साधन तथा चुनौतीहरूलाई ध्यान दिँदै शिक्षा क्षेत्रको विश्लेषणमार्फत अपेक्षित भावी अवस्था निर्धारण गर्नु । यसमा भविष्यमा उपलब्ध हुने स्रोत साधनलाई ध्यान दिई प्राथमिकता निर्धारण गर्ने कुरा पनि समावेश हुन्छ ।

रणनीतिहरूको विकास: लक्ष्य हासिल गर्न रणनीति तथा क्रियाकलापहरूको पहिचान गर्नु ।

स्रोत साधनको परिचालन: सफलता अभिवृद्धि गर्न स्रोत साधनको व्यवस्था गर्नु ।

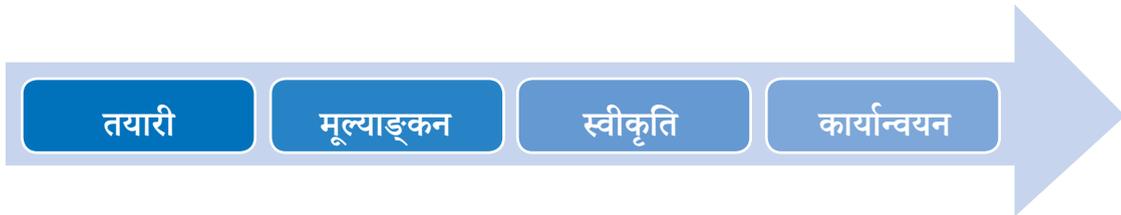
लक्ष्य तथा स्रोतको सामञ्जस्य: लक्ष्य तथा स्रोतबिचको तालमेल सुनिश्चित गर्नु ।

चित्र १ : योजना प्रक्रियाका मुख्य चरणहरू

यस प्रक्रियाले शिक्षा योजनाको तयारी, मूल्याङ्कन, स्वीकृति र कार्यान्वयनको सङ्गठित क्रम वा चरणहरूको अनुसरण गर्छ ।

चित्र २ : योजना तयारी प्रक्रिया: एउटा सङ्गठित क्रम

शैक्षिक योजना प्रक्रियाले शिक्षा योजना विकासको सुनिश्चितताका लागि शिक्षा प्रणालीभित्रका सबै सरोकारवालाको समन्वय तथा नेतृत्वलाई सक्षम बनाउँछ । यसले साझा बुझाइलाई बढावा दिन्छ, निर्णयलाई सामञ्जस्य बनाउँछ र मुख्य मुद्दाहरूमा सहयोगको अवसर उत्पन्न गर्छ । यसका अतिरिक्त, यस प्रक्रियाले शिक्षाका सबै पक्षमा पर्याप्त ध्यान दिन सक्ने गरी जवाफदेहितालाई बढावा दिन्छ । यस प्रक्रियाले प्रशासनिक एकाइको प्रतिबद्धता तथा लगानीलाई व्यवस्थित गर्ने मात्र नभई यसले मुलुकको शिक्षा क्षेत्रका विभिन्न कार्यक्रमहरूलाई सामञ्जस्य गर्न पनि मद्दत गर्छ ।

शिक्षा रणनीतिक योजनाहरू राष्ट्रिय, प्रदेश, जिल्ला तथा स्थानीय तहमा विकास गर्न सकिन्छ र देश अनुसार तीनका नाम फरक हुन पनि सक्दछन् । नेपालको वर्तमान सन्दर्भमा स्थानीय शिक्षा योजना तर्जुमाको आवश्यकतामा जोड दिइएको हुनाले यो स्रोतपुस्तिकाले स्थानीय शिक्षा योजना तर्जुमालाई सहयोग पुर्याउने विषयलाई विशेष ध्यान दिएको छ ।

शिक्षा योजना भनेको के हो ?

“शिक्षा क्षेत्र योजना स्वभावतः सरकारको विस्तारित जिम्मेवारी अन्तर्गतको एउटा राष्ट्रिय नीति साधन हो । यसले मुलुकको शिक्षा प्रणालीलाई दीर्घकालीन दूरदृष्टि प्रदान गर्छ तथा लक्ष्य हासिल गर्न र कठिनाइहरूको सामना गर्न एउटा सामञ्जस्यपूर्ण व्यावहारिक रणनीतिको रेखाङ्कन गर्छ । यो वर्तमान अवस्था तथा सफलता र अनुभव गरिएका कठिनाइको गहन विश्लेषणमा आधारित हुन्छ । यसमा कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका कार्यढाँचा समावेश भएको हुनुपर्छ” (Guidelines for education sector plan preparation (IIEP & GPE (2015b).

बाकस १ : नेपालमा स्थानीय शिक्षा योजना

नेपालमा विद्यालय शिक्षा क्षेत्रको योजना (२०७९-२०८८) हाल कार्यान्वयनको चौथो वर्षमा पुगेको छ । यो योजना देशमा सङ्घीयताको कार्यान्वयनलाई ध्यानमा राखी विकास गरिएको राष्ट्रियस्तरको योजना हो । यसको उद्देश्य सङ्घीय संरचना अनुरूप विद्यालय शिक्षा विकासलाई आबद्ध गर्नु हो । सङ्घीयताको कार्यान्वयनसँगै नेपालमा विद्यालय शिक्षाको शासकीय तथा व्यवस्थापकीय पुनर्संरचना गरिएको हो । यसै अनुरूप शैक्षिक योजनामा मुलुकको प्रशासनिक तहहरूको भूमिका तथा जिम्मेवारीहरू समायोजन गरिएको छ । नेपालको संविधानले आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षालाई स्थानीय तहको अधिकारको सूचीमा राखेको छ भने शिक्षा सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहको साझा जिम्मेवारी हुन गएको छ । संविधानको यसै प्रावधान अनुरूप स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले आधारभूत, माध्यमिक तथा अनौपचारिक शिक्षासम्बन्धी अधिकार स्थानीय तहमा स्थानान्तरण गरेको छ । यस ऐनले आ-आफ्नो आवधिक योजनाका साथ विषयगत योजनाहरू निर्माण गर्ने तथा कार्यान्वयन गर्ने अधिकार स्थानीय तहलाई दिएको छ । तसर्थ प्रदेश तथा स्थानीय दुबै तहमा पाँच वा दशबर्से शिक्षा योजना तर्जुमा गरी राष्ट्रिय शिक्षा क्षेत्र योजनाका क्रियाकलापको व्यवस्थित कार्यान्वयनमा जोड दिइएको छ ।

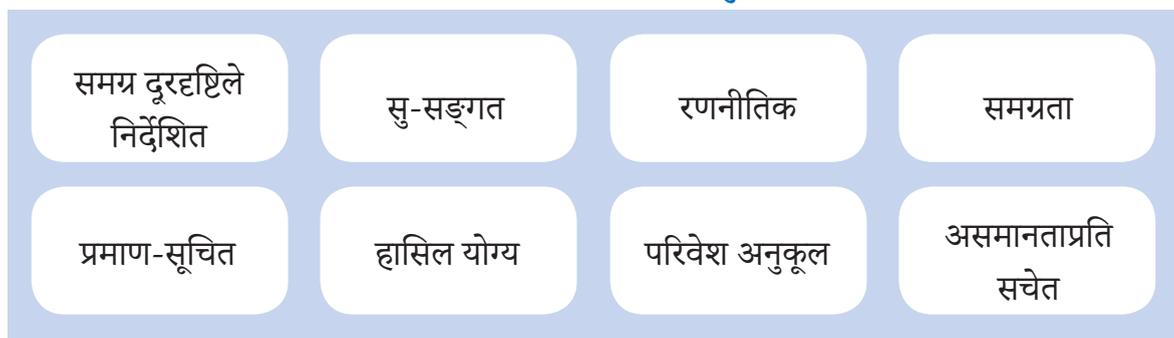
हाल स्थानीय तहमा शिक्षा योजना निर्माणको कार्य भैरहेको छ । यसै सन्दर्भमा नेपालका सबै स्थानीय तहहरूका लागि राष्ट्रिय तथा प्रदेशस्तरीय लक्ष्य तथा उद्देश्यमा आबद्ध गर्दै आफ्ना आवश्यकता तथा सन्दर्भ सुहाउँदो स्थानीय शिक्षा योजना निर्माण गर्न तथा त्यसरी निर्माण भएको योजना कार्यान्वयनमा लैजानु अघि मूल्याङ्कन गर्न सहजीकरण गर्नु यसको उद्देश्य हो ।

स्थानीय शिक्षा योजनामा निम्नलिखित पक्षहरू हुनुपर्छ, UNESCO, IIEP (चित्र ३):

- (क) **दूरदृष्टि (Vision)** : स्थानीय तहको आवधिक शिक्षा योजना स्थानीय सरकारले तय गरेको दूरदृष्टिमा आधारित हुनुपर्छ । यसमा स्थानीय तहका समग्र विकास नीतिहरूसँगको आबद्धता, दूरदृष्टि हासिल गर्न सरकारले अनुसरण गर्ने विधि, मार्गदर्शक सिद्धान्त तथा मूल्यहरू समावेश हुन्छन् ।
- (ख) **सु-सङ्गत (Coherent)** : स्थानीय तहको शिक्षा योजनामा स्थानीय तहको समग्र विकास योजनाका विभिन्न अवयवबिच एकरूपता सुनिश्चित गर्दै तथा प्रदेश र राष्ट्रियस्तरका योजनाबिच पनि सामञ्जस्य तथा अन्तरआबद्धता कायम हुनुपर्छ । यसले शिक्षा सेवा प्रदान गर्ने संरचनामा आधारित हुनुका साथै विकासका राष्ट्रिय र प्रादेशिक नीतिहरूलाई पनि विचार गर्नुपर्छ ।
- (ग) **रणनीतिक (Strategic)** : योजनाले दूरदृष्टि हासिल गर्न रणनीतिहरूको पहिचान गर्नुपर्छ । यसले आवश्यक जनशक्ति, प्राविधिक तथा वित्तीय क्षमताहरू पहिचान गरी प्रमुख प्राथमिकताहरू निर्धारण गर्नुपर्छ ।

- (घ) **समग्रता (Holistic)** : शिक्षाका सबै उप क्षेत्रहरू (प्रारम्भिक बालविकास, आधारभूत, माध्यमिक, उच्च तथा अनौपचारिक शिक्षा, प्रौढ साक्षरता तथा जीवनपर्यन्त सिकाइ) लाई समेट्नुपर्छ तथा यिनीहरूबिचको सन्तुलनका लागि आवश्यकता पहिचान गर्नुपर्छ ।
- (ङ) **प्रमाण-सूचित (Evidence-informed)** : स्थानीय तहको शिक्षा प्रणालीको विद्यमान विकास तथा स्थितिको छलफल तथा विश्लेषणगरी सोका आधारमा रणनीति तथा कार्यक्रमहरूको विकास गर्नुपर्छ । यस क्रममा जनगणना, सर्भे वा अन्तर्वार्ता जस्ता विधिहरूबाट प्राप्त परिमाणात्मक वा गुणात्मक तथ्याङ्कमा आधारित विश्लेषणले रणनीति तथा कार्यक्रमहरूलाई कुन विषय क्षेत्रमा आधारित गर्ने भन्ने जानकारी प्रदान गर्छ ।
- (च) **हासिल योग्य (Achievable)** : स्थानीय तहभित्र शिक्षामा भएका वर्तमान प्रवृत्तिको विश्लेषण गरी योजना बनाउने र प्रभावकारी कार्यान्वयनको सुनिश्चताका लागि वित्तीय, प्राविधिक तथा राजनीतिक व्यवधानहरूको सामना गर्ने उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्छ । योजनामा कार्यान्वयन, प्रगति तथा खर्चको नियमित अनुगमन तथा कार्यान्वयन गरिएका रणनीतिहरूको प्रभावकारिता मूल्याङ्कनको विस्तृत कार्यढाँचा समावेश हुनुपर्छ । यदि सबै सरोकारवालाले आत्मसात् गरे तथा यसमा समुदायका अपेक्षाहरूलाई प्रतिविम्बन गरियो भने स्थानीय शिक्षा योजना सफल हुन सक्ने सम्भावना हुन्छ ।
- (छ) **परिवेश अनुकूल (Sensitive to context)** : स्थानीय तहको विद्यमान भूगोल, सामाजिक-सांस्कृतिक-आर्थिक-राजनीतिक परिवेश र स्थानीय तह विशेषकका जोखिमहरूको विश्लेषण गरिएको हुनुपर्छ । यसका साथै पर्यावरणीय पक्षको पनि विश्लेषण गरिएको हुनुपर्छ तथा स्थानीय प्रणालीको उत्थानशीलतालाई सुदृढ गर्न तयारी, रोकथाम तथा जोखिमको न्यूनीकरणलाई सम्बोधन गर्नुपर्छ ।
- (ज) **असमानताप्रति सचेत (Aware of disparities)** : स्थानीय तहमा विभिन्न सिकाइ समूहबिच विद्यमान असमानतालाई चिन्ने (भौगोलिक, सामाजिक-आर्थिक, लैङ्गिक, अल्पसङ्ख्यक, अपाङ्गतालगायत) र प्रत्येक समूहका विशेष आवश्यकता तथा अवसरहरूलाई सम्बोधन गर्नुपर्छ ।

चित्र ३ : स्थानीय शिक्षा योजनाका मुख्य विशेषता

यसका अतिरिक्त स्थानीय तहको नेतृत्व, सहभागिता, भूमिका तथा जिम्मेवारी र क्षमता विकासलाई पनि ध्यान दिनुपर्छ ।

- (क) **स्थानीय तहको नेतृत्व** : स्थानीय तहको शिक्षा योजना सम्बन्धित स्थानीय तहकै नेतृत्वमा तर्जुमा हुन्छ । यसरी योजना तर्जुमा गर्दा योजनाको स्वीकृति, कार्यान्वयनका लागि स्रोतको सुनिश्चितता र नतिजाको प्राप्तिप्रति स्थानीय तह जिम्मेवार हुन्छ ।
- (ख) **सहभागितामूलक** : स्थानीय शिक्षा योजना प्रक्रियामा सरोकारवालाबिच नीतिगत संवाद गर्नुपर्छ । यसले स्थानीय तहमा शिक्षाको विकास गर्न सहमति कायम गर्छ । यसले आकाङ्क्षा तथा बाधाबिच सन्तुलन कायम गर्न मद्दत गर्छ । यसका साथै योजना प्रक्रियामा हुने सहभागिताले सचेतना बढाउन तथा सम्बन्धित सरोकारवालाहरू (सरकारी निकाय/विभाग, प्रधानाध्यापक तथा शिक्षक, नागरिक समाज तथा गैसस, निजी क्षेत्र, विकास साझेदारलगायत) बाट प्रतिबद्धता हासिल गर्न मद्दत गर्छ ।
- (ग) **सु-सङ्गठित** : कुन कामको नेतृत्व कसले लिने भनी समझदारी गरी निकाय/व्यक्तिको भूमिका तथा जिम्मेवारी स्पष्टताका साथ उल्लेख भएको हुनुपर्छ ।
- (घ) **क्षमता विकास**: योजनाको तयारी, मूल्याङ्कन तथा कार्यान्वयन व्यक्ति तथा निकायहरूको क्षमतामा निर्भर हुने हुनाले योजनाले क्षमता विकासका आवश्यकतालाई सम्बोधन र नेतृत्व गर्नुपर्छ ।

चित्र ४ : स्थानीय शिक्षा योजना तयारी प्रक्रियाका विशेषताहरू

एक विश्वसनीय योजनालाई अन्तिम रूप दिनका लागि यसको पूर्णता, सान्दर्भिकता तथा सामञ्जस्यताको मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ । मूल्याङ्कन प्रक्रियाले योजनाको सबल र कमजोर पक्षको वस्तुगत समीक्षा गर्छ । यो कार्य योजनाको स्वीकृति तथा कार्यान्वयनअघि गर्नुपर्छ । खासमा मूल्याङ्कन प्रक्रिया योजना तयारीको एक अभिन्न अङ्ग हो । योजनाको तयारी तथा मूल्याङ्कनका अवधिमा प्रक्रिया तथा अन्तिम दस्तावेज दुबैको गुणस्तरलाई ध्यान दिनुपर्छ ।

बाकस २ : स्थानीय तहको शिक्षा योजनाको अभिवृद्धि: मुख्य फाइदा तथा मार्गदर्शन

स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी मार्गदर्शन २०७९ (परिमार्जित संस्करण, २०८१) को अनुसरण गर्दै स्थानीय शिक्षा योजना निर्माण गर्दा अपनाउनुपर्ने पक्षहरू

१. स्थानीय, प्रदेश तथा राष्ट्रिय तिनै तहका सरकारबाट विकास गरिएका शिक्षा योजनाका बिचमा लम्बीय तथा समतलीय सम्बन्धको स्थापना
२. स्थानीय तहको आफ्नै स्रोत तथा सङ्घ र प्रदेशबाट स्थानीय तहमा उपलब्ध गराइएका स्रोतहरूको व्यवस्थापन, परिचालन तथा उपयोगबिच सामञ्जस्य
३. स्रोतको परिचालनलगायत अन्य कुरामा हुने अन्तर, दोहोरोपन तथा असक्षमता जस्ता समस्याको न्यूनीकरण
४. साझा मुद्दाहरूमा लागत साझेदारी, समन्वय तथा सहकार्यको प्रभावकारितामा अभिवृद्धि
५. शिक्षासँग सम्बन्धित राष्ट्रिय लक्ष्य तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धतामा योगदान

(स्रोत: शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्र, २०८१)

नेपालको संविधान जारी भएपश्चात् सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय गरी तीन तहका सरकार क्रियाशील रहेका छन् । प्रशासनिक हिसावले नेपाललाई सात प्रदेश, ७७ जिल्ला र ७५३ स्थानीय तहमा बाँडिएको छ । प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूमा समेत भौगोलिक, जलवायु, भाषा, संस्कृति, धर्म, जातिगत विविधता छ । आर्थिक क्रियाकलाप तथा आयआर्जनसँग सम्बन्धित कुराले प्रदेश तथा स्थानीय तहबिच शैक्षिक सेवा प्रवाहलगायत विकासका अवसर तथा सार्वजनिक सेवा प्रवाहको पहुँचमा भिन्नता देखिएको छ ।

नेपालमा विगत वर्षहरूमा शिक्षामा सार्वजनिक लगानीको वृद्धि भएको छ । विद्यालयमा पहुँच, मुलुकको मानव विकास सूचकाङ्क तथा साक्षरता दर (UNICEF, 2022) जस्ता विभिन्न शैक्षिक नतिजाका सूचकहरूमा सुधार भएको छ, तथापि केही संवैधानिक र कानुनी प्रावधान, अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता तथा प्राथमिकताका मुद्दाहरू पूरा भएका छैनन् । कतिपय क्षेत्रमा, जस्तै- पढाइ पूरा गर्ने, कक्षा छोड्ने तथा

विद्यार्थीको समग्र उपलब्धिमा चुनौतीहरू कायमै छन् । समता तथा समावेशिता नेपालको शिक्षा प्रणालीमा सरोकारको विषय भएको छ । शैक्षिक सेवा प्रवाहका लागि पर्याप्त मानव तथा भौतिक स्रोत साधनको कमी छ तथा यिनको वितरणमा समानता कायम हुन सकेको छैन । यसले पहुँच, सहभागिता, कार्यसम्पादन तथा प्रावधानहरूलाई प्रभावित गरेको छ र विशेषगरी दलित तथा सीमान्तकृत जनजाति समुदाय, भाषिक अल्पसङ्ख्यक, गरिब परिवारका बालबालिका, निश्चित भौगोलिक क्षेत्र, अपाङ्गता भएका बालबालिका तथा महिलाहरूलाई प्रभावित गरेको पाइन्छ ।

शैक्षिक सेवा प्रवाह तथा उपलब्धिमा भएको भिन्नताले स्थानीय शिक्षा योजनाको महत्त्व दर्शाउँछ तथा व्यापक राष्ट्रिय तथा प्रदेशस्तरीय लक्ष्यसँग आबद्ध गर्दै प्रत्येक पालिकाका विशिष्ट अवस्था तथा आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्छ । यो अत्यावश्यकता सङ्घीयताले ल्याएको नयाँ सुशासन तथा व्यवस्थापन संरचनामा प्रतिविम्बित भएको छ । यसले शैक्षिक योजनामा मुलुकको प्रशासनिक तहहरूको भूमिका तथा जिम्मेवारीहरूलाई समायोजित गर्नुका साथै आधारभूत, माध्यमिक तथा अनौपचारिक शिक्षाको अधिकार स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गरेको छ ।

१.२ स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी नीतिगत तथा कानुनी आधार

(क) संवैधानिक प्रावधान

धारा ३१

१. प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुने छ ।
२. प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने हक हुने छ ।
३. अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानुनबमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुने छ ।
४. दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिकभाषाको माध्यमबाट कानुनबमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुने छ ।
५. नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानुनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुने छ ।

धारा ५१ राज्यका नीति: (ज) नागरिकका आधारभूत आवश्यकतासम्बन्धी नीति:

१. शिक्षालाई वैज्ञानिक, प्राविधिक, व्यावसायिक, सिपमूलक, रोजगारमूलक एवम् जनमुखी बनाउँदै सक्षम, प्रतिस्पर्धी, नैतिक एवम् राष्ट्रिय हितप्रति समर्पित जनशक्ति तयार गर्ने
२. शिक्षा क्षेत्रमा राज्यको लगानी अभिवृद्धि गर्दै शिक्षामा भएको निजी क्षेत्रको लगानीलाई नियमन र व्यवस्थापन गरी सेवामूलक बनाउने
३. उच्च शिक्षालाई सहज, गुणस्तरीय र पहुँचयोग्य बनाई क्रमशः निःशुल्क बनाउँदै लैजाने
४. नागरिकको व्यक्तित्व विकासका लागि सामुदायिक सूचना केन्द्र र पुस्तकालयको स्थापना र प्रवर्धन गर्ने

यसै गरी धारा ३८ को महिलाको हकसम्बन्धी उपधारा ५, धारा ३९ को बालबालिकाको हकसम्बन्धी उपधारा २, ३, ७ र ९, धारा ४० को दलितको हकसम्बन्धी उपधारा २, धारा ४२ को सामाजिक न्यायको हकसम्बन्धी उपधारा २ र ५ मा पनि लक्षित समूहका लागि शिक्षासम्बन्धी विशेष व्यवस्था गरिएको छ ।

(ख) स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा २४ योजना बनाई कार्यान्वयन गर्ने:

(अ) गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले आफ्नो अधिकारक्षेत्रभित्रका विषयमा स्थानीयस्तरको विकासका लागि आवधिक, वार्षिक, रणनीतिगत विषयक्षेत्रगत मध्यकालीन तथा दीर्घकालीन विकास योजना बनाई लागु गर्नुपर्ने छ ।

(आ) योजना बनाउँदा नेपाल सरकार र प्रदेश सरकारको नीति, लक्ष्य, उद्देश्य, समयसीमा र प्रक्रियासँग अनुकूल हुने गरी सुशासन, वातावरण, बालमैत्री, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन, विपत् व्यवस्थापन, लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण जस्ता अन्तरसम्बन्धित विषयलाई ध्यान दिनुपर्ने छ ।

(ग) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध ऐन, २०७७ (योजना निर्माणसम्बन्धी):
आयोजना तर्जुमा र कार्यान्वयन: (दफा १३ मा भएको योजना तर्जुमासम्बन्धी व्यवस्था)

- स्थानीय तहभित्र पर्ने र स्थानीय तहबाट कार्यान्वयन हुने स्थानीयस्तरीय आयोजनाको तर्जुमा स्थानीय तहले गर्ने छ
- प्रदेश र स्थानीय तहले आयोजना तर्जुमा, बजेट व्यवस्था तथा कार्यान्वयन गर्दा सङ्घीय कानूनले निर्धारण गरेको मापदण्डको आधारमा गर्नुपर्ने छ
- सङ्घले आयोजना तर्जुमा गर्दा प्रदेश वा स्थानीय तह मार्फत कार्यान्वयन हुने गरी गर्ने सक्ने छ र त्यस्तो आयोजना सम्बन्धित प्रदेश वा स्थानीय तहले कार्यान्वयन गर्नुपर्ने छ

(घ) स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षा र अनौपचारिक शिक्षालगायतका सम्बन्धमा आवधिक योजनाका साथै विषयक्षेत्रगत योजना तर्जुमा गर्ने जिम्मेवारी स्थापित गरेको छ ।

(ङ) अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ ले अन्य कुराका साथै कम्तीमा एक वर्षको प्रारम्भिक बाल विकास शिक्षासहित सबै ४ देखि १३ वर्षसम्मका बालबालिकालाई अनिवार्य आधारभूत शिक्षा प्रदान गर्ने दायित्व स्थानीय तहको हुने व्यवस्था गरेको छ ।

उल्लिखित परिवर्तन र प्रावधानले स्थानीय तहका शिक्षा योजना तथा शैक्षिक कार्यक्रम कार्यान्वयनलाई मार्गदर्शन गर्छन् । प्रत्येक स्थानीय तहले आफ्नो स्थानीय तहको परिवेशलाई ध्यानदिई योजना तर्जुमा गर्नुपर्छ । यसका साथ साथै सङ्घ तथा प्रदेशस्तरीय योजनाका लक्ष्य तथा उद्देश्यसँग यिनको सामञ्जस्य पनि हुनुपर्छ ।

बाकस ३ : नेपालको सङ्घीय प्रणालीमा स्थानीय तहको शिक्षामा क्षमता विकास तथा लगानी सुदृढ गर्ने

सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूले केही वर्षदेखि सङ्घीय संरचनाअनुरूप काम गर्दै आएका छन् तथा तिनको मुख्य जिम्मेवारी पनि स्थापित भएको छ । यो प्रगति हुँदाहुँदै पनि प्रदेश र विशेष गरी स्थानीय तहहरूमा मानवीय तथा स्रोत साधनका हिसाबले आफ्नो जिम्मेवारी वहन गर्ने क्षमता छ भन्ने सुनिश्चितता गर्न कार्यान्वयनको प्रवन्धमा अझै आवश्यक रहेको छ ।

प्रभावकारी, सक्षम, नतिजाउन्मुख शैक्षिक प्रशासन तथा व्यवस्थापनका साथै गुणस्तरीय तथा समतामूलक शैक्षिक सेवा प्रवाहका लागि उपयुक्त साङ्गठनिक संरचना तथा सिपयुक्त जनशक्ति महत्त्वपूर्ण हुन्छ । सङ्घीय योजनामा रेखाङ्कित गरिएका अधिकांश क्रियाकलापहरू स्थानीय तह तथा विद्यालयहरूमा लागु भइसकेका छन् तापनि यसतहमा क्षमता विकासका प्रयासहरूमा उल्लेखनीय खाडल रहेको छ । उदाहरणका लागि, विद्यालय शिक्षा क्षेत्रको योजना (२०७९-२०८८) ले स्थानीय तहमा योग्य मानवीय स्रोतको अभाव भएका कारण विद्यालय सहयोग र सुपरिवेक्षण प्रणाली असङ्गत भएको कुरा औँल्याएको छ । यसका अतिरिक्त सन् २०२४ मा गरिएको मूल्याङ्कन प्रक्रियाद्वारा प्रमाणित गरिएअनुसार स्थानीय तहमा योजनाको स्वीकृति दिने निकाय (जस्तै- स्थानीय समितिहरू) मा जिम्मेवारी निर्वाह गर्न प्राविधिक दक्षताको अभाव रहेको छ । शिक्षा योजनाको सफल तयारी, मूल्याङ्कन, कार्यान्वयन तथा अनुगमनको सुनिश्चितता गर्न यी मुद्दाहरूले योग्य कर्मचारी तथा साङ्गठनिक संरचनाको व्यवस्था गर्नुपर्ने महत्त्वपूर्ण आवश्यकताहरूलाई औँल्याउँछन् ।

यसै सन्दर्भमा विद्यालय शिक्षा क्षेत्रको योजनाले स्थानीय तथा प्रदेशतहमा सङ्गठनात्मक संरचनाहरूको पुनरवलोकन र पुनसंरचनाको आवश्यकतालाई पहिचान गर्दै संस्थागत क्षमता विकास तथा कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न तथा विद्यालयस्तरमा नेतृत्व र उत्तरदायित्वलाई सुदृढ गर्न प्रधानाध्यापकको छनोट, तालिम र वृत्ति विकासमा सुधार ल्याउन आवश्यक भएको कुरामा जोड दिएको छ ।

विद्यालय शिक्षा स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्रभित्र पर्छ तापनि विद्यालय शिक्षामा लगानीको कुरा गर्दा सरकारका सबै तहहरू यसमा लगानी गर्न जिम्मेवार छन् । स्थानीय तहका लागि शिक्षा खर्च स्थानीय राजस्व परिचालन क्षमताभन्दा उच्च हुन्छ । संविधानले ससर्त, समानीकरण तथा पूरक र विशेष अनुदानका रूपमा सङ्घबाट प्रदेश तथा स्थानीय तहमा तथा प्रदेशबाट स्थानीय तहमा वित्तीय हस्तान्तरण हुने परिकल्पना गरेको छ । यसो भएतापनि स्थानीय तहमा शिक्षा खर्च धान्न अपर्याप्त हुन्छ । सन् २०२४ मा सञ्चालन गरिएको मूल्याङ्कन प्रक्रियाले योजनाको पूर्ण कार्यान्वयनका लागि आवश्यक वित्तीय स्रोतको सुनिश्चितता गर्न सामान्य अस्पष्टता रहेको कुरामा प्रकाश पारेको छ । यसका अतिरिक्त स्रोतको परिचालन, ससर्त अनुदानको वितरण तथा लगानीको मापदण्डका हिसाबले स्थानीय तहहरूमा उल्लेखनीय विविधताहरू छन् जसले विभिन्न समुदायमा तथा विद्यार्थीको विभिन्न समूहमा शैक्षिक सेवाको गुणस्तर तथा समतामा गम्भीर असमानता निम्त्याउन सक्दछ । विद्यालय शिक्षा क्षेत्रको योजनाले वित्तीय क्षमता तथा जनघनत्व जस्ता तत्त्वहरूमा ध्यान दिँदै, समानीकरण अनुदान बढाउन तथा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगबाट विशेष अनुदानहरूको खोजी गरी समुदायहरूबिचको वितरण संयन्त्रमा सुधार हुनुपर्ने माग गर्छ ।

अन्त्यमा, नीति तथा कानुनी व्यवस्थाका विषयमा माथि जे भनिए तापनि विद्यालय शिक्षा क्षेत्रको योजनाले अझै पनि सङ्घीय शिक्षा ऐनको आवश्यकता भएको कुरामा प्रकाश पार्छ जसले स्थानीय तहमा विद्यालय शिक्षा क्षेत्रको पूर्ण रूपमा विकेन्द्रीकृत व्यवस्थापनलाई संस्थागत गर्न सङ्घीय संरचनाअनुरूप समग्र शिक्षा प्रणालीका लागि एउटा कानुनी प्रारूप प्रदान गर्छ । यसका अतिरिक्त विद्यालय शिक्षा क्षेत्रको योजनाले तनै तहका सरकारको स्पष्ट रूपमा भूमिका तथा जिम्मेवारी तोक्र कानुन बनाउनुपर्ने तथा सहकार्य, समन्वय, सञ्चार तथा प्रतिनिधित्वको संयन्त्र स्थापित गर्नुपर्ने आवश्यकतामाथि जोड दिन्छ ।

स्थानीय तहको शिक्षा योजनाको तयारी

यस खण्डले स्थानीय तहमा शिक्षा योजना तयारी चरणका लागि मार्गदर्शन प्रदान गर्छ । यसले स्थानीय शिक्षा योजनाको तयारीमा ध्यान दिनुपर्ने पक्षहरू प्रस्तुत गर्छ तथा योजना निर्माण प्रक्रियाका मुख्य तत्त्वहरूको विस्तृत रूपमा समीक्षा गर्छ ।

२.१ स्थानीय तहको शिक्षा योजनाको तयारीमा ध्यान दिनुपर्ने मुख्य पक्षहरू

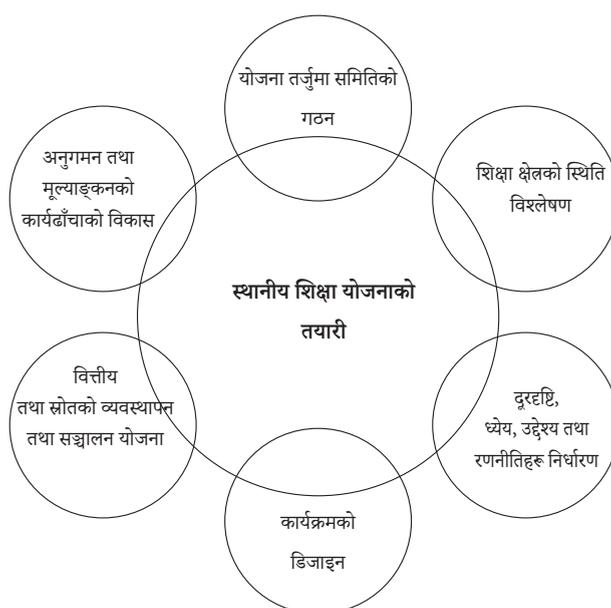
२.१.१ पुनरावृत्ति प्रक्रिया

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्रको मार्गदर्शनका अनुसार स्थानीय शिक्षा योजना तर्जुमामा निम्नलिखित मुख्य अवयवहरूको पुनरावृत्ति गर्नुपर्छ । पहिलो तथा अन्तिम अवयव सरोकारवालाहरूसँग सम्बन्धित छन् भने अन्य पाँचओटा अवयवहरू मुख्य प्रश्नका उत्तर दिन लक्षित छन् ।

१. **योजना तर्जुमा समितिको गठन:** यो समिति योजना निर्माण प्रक्रियालाई मार्गदर्शन गर्न र नेतृत्व लिन तथा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको पहिचान गर्न जिम्मेवार हुने छ ।
२. **शिक्षा क्षेत्रको स्थिति तथा समस्या र चुनौतीहरूको विश्लेषण:** यसमा विद्यालय शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा र तालिम तथा सिप विकासलगायत स्थानीय शिक्षा प्रणालीको विद्यमान तथा विगतको प्रवृत्तिको समग्र समीक्षा समावेश हुन्छ । यस विश्लेषणले स्थानीय तहमा भएको प्रगति, उपलब्धि, मुख्य चुनौती, बाधा तथा सम्भाव्य समाधान र जोखिमको मूल्याङ्कन गर्छ । स्थानीय शिक्षा योजनाका निष्कर्ष, उद्देश्य तथा रणनीतिहरूले स्थानीय तहका प्रमुख मुद्दालाई सम्बोधन गरेको सुनिश्चित गर्न मुख्यतया: स्थानीय तथ्याङ्कको प्रयोग गर्नुपर्छ । राष्ट्रिय तथा प्रदेशस्तरीय तथ्याङ्क पनि आवश्यकताअनुसार समावेश गर्नुपर्छ ।

३. दूरदृष्टि, ध्येय, उद्देश्य तथा रणनीतिहरू निर्धारण: हामी कहाँ जान चाहन्छौं ? हामी के हुन चाहन्छौं ? यी प्रश्न स्थानीय तहमा शिक्षा प्रणालीका लागि दूरदृष्टि तथा ध्येय निर्धारण गर्न लक्षित हुन्छन् । यिनले नै उद्देश्य तथा रणनीतिहरूलाई मार्गदर्शन गर्ने छन् ।
४. कार्यक्रमको सञ्चालन नीति तथा कार्यान्वयन र संस्थागत क्षमता व्यवस्थापन: हामी त्यहाँ कसरी पुग्छौं ? कसरी हामी हाम्रो अपेक्षा हासिल गर्छौं ? भावी लक्ष्य हासिल गर्न हामीले अनुसरण गर्ने चरणहरू केके हुन् ? कार्यक्रमहरू केके हुनेछन् ? क्रियाकलापहरू केके हुने छन् ? हामी कसरी प्राथमिकीकरण गर्छौं ? यस्ता प्रश्नहरूको उत्तर खोज्दै मार्गप्रशस्त गर्न कार्यक्रमको डिजाइन, क्रियाकलापहरूको पहिचान तथा कार्यान्वयनसम्बन्धी व्यवस्थापनको ढाँचा विकास गर्नु आवश्यक छ ।
५. वित्तीय तथा स्रोतको व्यवस्थापन: योजनामा उल्लेख गर्ने वा गरिएका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न कति स्रोत आवश्यक पर्छ ? आवश्यकपर्ने स्रोत साधन कहाँबाट जुटाउने भन्ने विषयमा ध्यान दिनुपर्छ ?
६. अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यढाँचाको विकास: हामी सही दिशामा गइरहेको कसरी थाहा पाउने ? योजनाको कार्यान्वयनबाट कतिको लक्ष्य हासिल भयो भनी मूल्याङ्कन गर्नका लागि एउटा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यढाँचा आवश्यक हुन्छ ।
७. परामर्श: सम्बन्धित सरोकारवालाहरूबाट पृष्ठपोषण प्राप्त भई शिक्षा योजनाको अन्तिम मस्यौदा तयार भएपछि यो मूल्याङ्कनका लागि तयार हुन्छ ।

चित्र ५ : योजना तयारी प्रक्रिया: मुख्य चरणहरू

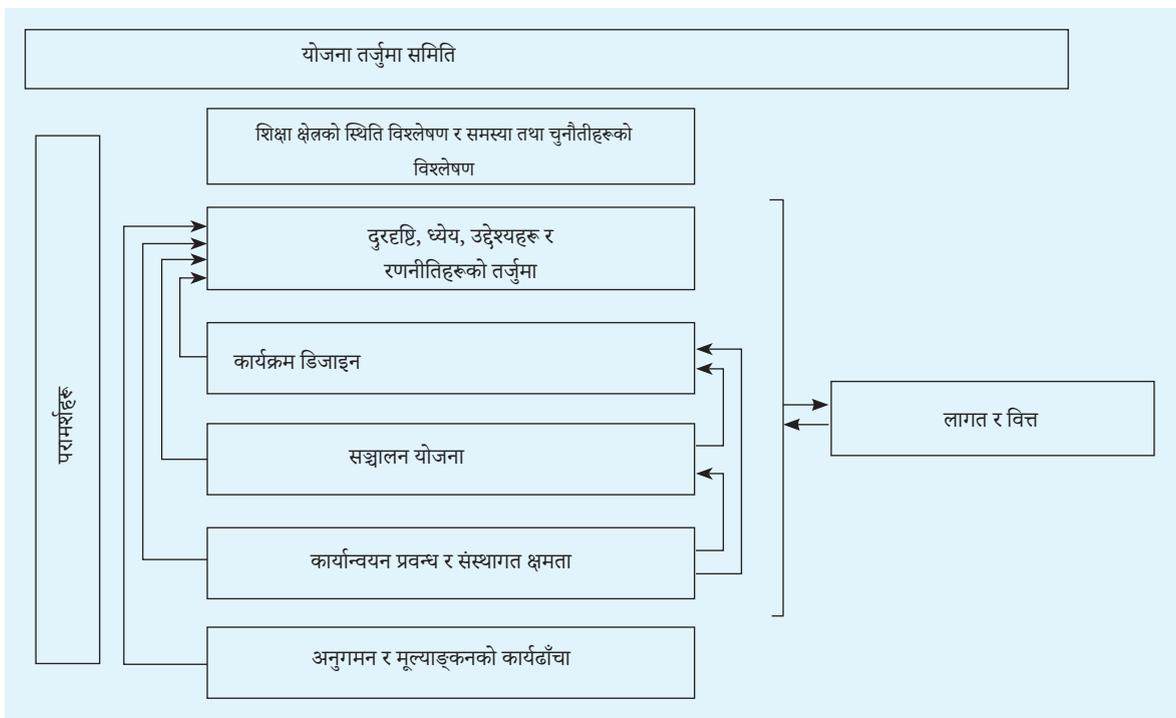

परामर्शहरू

योजना प्रक्रिया पुनरावृत्तिमा आधारित हुन्छ, अर्थात् टोलीहरूले क्रमागत रूपमा चरणहरूको अनुसरण गर्नुपर्छ भन्ने छैन (थप प्रष्टताका लागि पुनरावृत्ति प्रक्रियासम्बन्धी चित्र ६ हेर्नुहोस्) । प्रत्येक अवयवको विशेष प्रयोजन हुन्छ तर तिनीहरू अन्तरसम्बन्धित हुन्छन् र स्थानीय शिक्षा योजनाको विकासका क्रममा एकआपसमा आधारित हुन्छन् । त्यस्तै कुनै पनि योजना आफैँमा परिपूर्ण हुँदैन र कार्यान्वयनका अवधिमा समीक्षा, परिमार्जन तथा समायोजन हुनसक्छ । यसमा प्रक्रियालाई सुधारगर्न, अपेक्षाहरू हासिल गर्न तथा योजना माथिको स्वामित्व सिर्जना गर्न सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँगको नियमित परामर्श महत्त्वपूर्ण हुन्छ जसले सफल कार्यान्वयनको सम्भावनालाई बढाउँछ ।

उल्लिखित मुख्य प्रश्नहरूले योजना तयारी प्रक्रियालाई मार्गदर्शन गर्ने हुनाले योजना तर्जुमा समिति तथा सम्बन्धित शिक्षा सरोकारवालाहरूले यस सम्बन्धमा छलफल गर्नुपर्छ । यी प्रश्नको उत्तरले दूरदृष्टि, ध्येय, उद्देश्य, रणनीति, कार्यक्रम, क्रियाकलाप तथा लक्ष्यसम्बन्धी विचारहरूलाई निष्कर्षमा पुर्याउन र प्राथमिकीकरण गर्न टोलीलाई मदत गर्नेछ जसले स्थानीय शिक्षा योजनालाई सङ्गठित गर्छ । यस प्रक्रियाका लागि विभिन्न कार्यटोलीको निर्माण गर्न र सन्दर्भअनुसार थप प्रश्नहरू पनि समावेश गर्न सकिन्छ ।

चित्र ६ : स्थानीय शिक्षा योजना तयारी: पुनरावृत्ति प्रक्रिया

स्रोत: IIEP (2023) तथा MoEST (2024).

सही सूचनाको उपलब्धता पर्याप्त मात्रामा भयो वा भएन, स्थानीय तहमा पहिले पनि यस्तै योजना बनाइएको थियो कि थिएन जस्ता विभिन्न तत्त्वले योजना तयारी प्रक्रियामा घटीबढी समय लाग्न सक्छ । योजना तयारी प्रक्रियालाई निम्नलिखित तत्त्वहरूले पनि प्रभाव पार्न सक्छन् :

- राजनीतिक परिवेश वा योजनामा तर्जुमा प्रक्रियामा पर्ने राजनीतिक प्रभाव
- शैक्षिक प्रशासनको प्रभावकारिता तथा कर्मचारीको विद्यमान सिप र क्षमता
- स्थानीय तहमामा द्वन्द्व वा प्राकृतिक विपत्तिले निम्त्याउने सङ्कटासन्नतालगायतका सन्दर्भगत मुद्दाहरू
- वित्तीय स्रोतको अनुमान तथा उपलब्धता

योजनाको अन्तिम मस्यौदामा समावेश हुने विषयवस्तुलाई यसखण्डमा उल्लेख गरिएका विभिन्न तत्त्वहरूसँगको सन्दर्भ मिलाउँदै विभिन्न परिच्छेदमा व्यवस्थित ढङ्गले प्रस्तुत गर्नुपर्छ ।

स्थानीय तहको शिक्षा योजनाको अन्तिम मस्यौदामा रहने विषयवस्तुलाई शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्रले तयार पारेको स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी मार्गदर्शन २०७९ (परिमार्जित संस्करण, २०८१) को अनुसूची १, पृष्ठ ८४-८५ मा दिइएको ढाँचाबमोजिम सङ्गठित गर्नुहोस् ।

२.१.२ सरोकारवालाहरू

योजनाको तयारी सुरु गर्नुअघि स्थानीय शिक्षा योजना तयारीमा मार्गदर्शन तथा नेतृत्व गर्न स्थानीय तहमा एक योजना तर्जुमा समिति गठन गर्नुपर्छ ।

सबैको भनाइ समेटिने सुनिश्चितताका लागि समितिले स्थानीय तहका सबै शिक्षा सरोकारवालाको प्रतिनिधित्व गर्नुपर्छ, जस्तै-

- स्थानीय तहमा हुने शैक्षिक गतिविधि तथा चुनौतीलाई राम्ररी बुझ्नेका स्थानीय तहका निकाय/कर्मचारीहरू, वडा अध्यक्षहरू, स्थानीय तहका शिक्षा प्रमुख तथा शैक्षिक व्यवस्थापक, योजना, अनुगमन, मूल्याङ्कन, पाठ्यक्रम, शिक्षक शिक्षा तथा समता, लैङ्गिकतालगायतका क्षेत्रमा काम गरेका व्यक्तिहरू समितिमा रहन सक्छन् ।
- स्थानीय तहका कामसँग सम्बन्धित अन्य सरकारी निकाय तथा संस्थाका कर्मचारीहरू, सरकारी विभागका कर्मचारीहरू, उदाहरणका लागि- कोष तथा लेखा नियन्त्रण कार्यालय, तथाङ्कसम्बन्धी कार्यालय, पूर्वाधार विकास, वन तथा वातावरण संरक्षण, जनस्वास्थ्य, महिला तथा बालबालिका एवम् सामाजिक तथा लैङ्गिक विकासका क्षेत्रमा कार्यरत

निकायबाट प्रतिनिधित्व गराउँदा बढी प्रभावकारी हुन्छ । यी पक्षलाई समावेश गर्दा अन्य स्थानीय योजनाहरूसँग शिक्षा योजनाको सामञ्जस्य स्थापित गर्न मद्दत पुग्छ ।

- विज्ञ तथा प्राविधिकहरू जसले निश्चित विषयवस्तुमा विचार दिन सक्छन् तिनीहरूलाई पनि समितिमा राख्नु पर्छ । जस्तै- वित्त, तथ्याङ्क, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, समावेशीकरण र लैङ्गिक मुद्दा आदि ।
- विद्यालय व्यवस्थापन समिति, विद्यालयका प्रधानाध्यापक तथा शिक्षकहरू, शिक्षक अभिभावक सङ्घ जसले विद्यालयमा वास्तवमा के भइरहेको छ भन्ने विषयमा विचार प्रस्तुत गर्न सक्छन् यसबाट सहभागिताको छनोट गर्दा सम्भव भएसम्म सामाजिक-आर्थिक, लैङ्गिक, भाषिक, जातिगत विविधतालाई समेत ध्यान दिनुपर्छ ।
- सरकारी/गैरसरकारी संस्था (अपाङ्गता भएका व्यक्तिका संस्थालगायत), दाता एवम् विकास साझेदार तथा व्यापक समुदाय जसले योजना तयारीमा अपेक्षा, नागरिकका अपेक्षा र सरकारी निकायले सम्बोधन नगरेका विषयवस्तु/मुद्दाबारे जानकारी गराउन सक्नेछन् ।

योजना तर्जुमा समितिको सङ्गठनात्मक स्वरूपलाई यसको भूमिका तथा जिम्मेवारी र पदसोपानसहित चार्टमा देखाउन सकिन्छ । एउटा सफल योजना तर्जुमा प्रक्रियाका लागि स्पष्ट रूपमा भूमिका तथा जिम्मेवारी, परिभाषित गरिएको हुन्छ तथा अधिकारको संरचना उचित रूपले विद्यमान सरकारी कार्यढाँचा तथा मानवीय क्षमतासँग एकीकृत गरिएको हुन्छ । स्थानीय तहले योजना प्रक्रियाहरू सुरु गर्नुअघि यी पूर्वसर्तहरू स्थापित भएको सुनिश्चित गर्नुपर्छ । कार्य प्रक्रिया सुरु हुनुअघि नै स्थानीय तहमा रहेका सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको पहिचान गर्नुपर्छ र त्यसलाई यसलाई सूचीका रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

योजना तर्जुमा समितिको गठन सक्षम तथा प्रभावकारी योजना प्रक्रियाका लागि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ तर सन् २०२४ मा गरिएको मूल्याङ्कनले कतिपय स्थानीय तहमा स्थानीय शिक्षा योजना तर्जुमा गर्नका लागि समितिहरूको स्थापना नभएको तथ्यमाथि प्रकाश पारेको छ । समितिको गठन भएका स्थानीय तहहरूले सामान्यतया स्थानीय रूपमा छानिएका स्थानीय तहका प्रमुख वा सामाजिक समितिका प्रमुखको अध्यक्षतामा समिति बनाएको पाइन्छ ।

योजना तर्जुमा समितिमा सूचनालाई केन्द्रित गर्न, बाह्य व्यक्तिहरूसँग सम्पर्क गर्न तथा नियमित रूपमा सहकार्य तथा प्रोत्साहन गर्न समितिले एकजना सम्पर्क व्यक्ति तोक्नुपर्छ । सम्पर्क व्यक्ति सामान्यतया स्थानीय शिक्षा अधिकृतलाई तोक्दा उपयुक्त हुन्छ । योजना तयारीको कुनै निश्चित पक्षमा काम गर्न एउटा प्राविधिक विषयक्षेत्रगत टोलीको निर्माण गर्नपनि सकिन्छ । टोलीको बनोट प्रत्येक स्थानीय तहको सन्दर्भ वा विशेष परिस्थितिमा निर्भर हुन्छ, जस्तै- शिक्षक व्यवस्थापन, जोखिम तथा विपत्तिको न्यूनीकरण ।

बाकस ४ : योजना तर्जुमा समिति गठन (उदाहरण)

जुम्ला जिल्लाको चन्दननाथ नगरपालिकामा नगर प्रमुखको अध्यक्षतामा ११ सदस्यीय योजना तर्जुमा समिति गठन गरिएको छ । यस नगरपालिकाले नगरपालिकाको शिक्षा विभागका प्रमुखको संयोजकत्वमा ९ सदस्यीय योजना तर्जुमा कार्यटोलीको पनि गठन गरेको छ ।

मकवानपुर जिल्लाको राक्सिराड गाउँपालिकाले गाउँपालिकाको सामाजिक समितिका अध्यक्षको नेतृत्वमा निम्नअनुसारका सदस्यसहितको समितिको गठन गरेको छ:

- प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत- सदस्य
- योजना शाखा प्रमुख - सदस्य
- माध्यमिक विद्यालयका प्रधानाध्यापक- सदस्य
- विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षमध्येबाट एकजना-सदस्य
- शिक्षा अधिकृत-सदस्य सचिव
- शिक्षाविद्- सल्लाहकार

त्यस्तै उक्त गाउँपालिकाले शिक्षा शाखाका प्रमुख संयोजक रहने गरी ६ सदस्यीय योजना तर्जुमा कार्यटोलीको गठन भएको थियो जुन यसप्रकार छ:

- माध्यमिक विद्यालयका प्रधानाध्यापकमध्येबाट एक जना- सदस्य
- कम्प्युटर अपरेटर- सदस्य
- प्राविधिक सहायक, शिक्षा- सदस्य
- योजना शाखाका अधिकृत तथा प्रमुख- सदस्य सचिव
- शिक्षाविद् सल्लाहकार

यी उदाहरणहरू अन्य स्थानीय तहहरूलाई उनीहरूको योजना प्रक्रियामा सुधार गर्न उपयोगी हुन सक्छन् ।

२.२ स्थानीय शिक्षा योजना तयारी प्रक्रियाका चरणहरू

यस खण्डले स्थानीय शिक्षा योजनाको तयारीका मुख्य चरणहरूमा जोड दिन्छ । ती मुख्य चरणहरू यसप्रकार रहेका छन्:

- (क) शिक्षा क्षेत्रको स्थिति विश्लेषण
- (ख) दूरदृष्टि, ध्येय, उद्देश्य तथा रणनीति निर्धारण
- (ग) कार्यक्रमको ढाँचा निर्धारण
- (घ) बजेट तथा वित्तीय व्यवस्थापन
- (ङ) कार्यान्वयन व्यवस्थापन तथा संस्थागत क्षमता
- (च) अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यढाँचा

२.२.१ शिक्षा क्षेत्रको स्थिति विश्लेषण

स्थानीय शिक्षा योजना तयारी मूल रूपमा शिक्षा क्षेत्रको बहुआयामिक अवस्था विश्लेषणबाट सुरु हुनुपर्छ। शिक्षा क्षेत्र विश्लेषणले वर्तमान स्थिति तथा प्रवृत्तिको परीक्षण गर्दै स्थानीय तहको शिक्षा प्रणालीको सिंहावलोकन प्रदान गर्छ। यसले समालोचनात्मक रूपले प्रगति तथा उपलब्धि, मुख्य चुनौती तथा बाधा र ती बाधाहरूलाई सामना गर्ने सम्भाव्य उपायहरूको विश्लेषण गर्छ।

स्थानीय शिक्षा योजना तयारीका लागि शिक्षा क्षेत्र विश्लेषणका मुख्य दुई प्रयोजन छन्:

- (क) स्थानीय तहको शिक्षा प्रणालीका विभिन्न निकायबिच सहमति कायम गर्ने तथा साझा दृष्टिकोण बनाउने।
- (ख) विशेष गरी उद्देश्यको पहिचान गर्न र रणनीतिलाई परिभाषित गर्न सामञ्जस्यपूर्ण नीति निर्माणमा सहयोग पुर्याउने।

युनेसको आइआइइपी (IIEP) र ग्लोबल पार्टनरसिप फर एजुकेशन (GPE) गाइडलाइन अनुसारको स्थानीय शिक्षा क्षेत्र विश्लेषणको सामान्य संरचनाको वर्णन बाकस ५ मा गरिएको छ।

स्थानीय शिक्षा क्षेत्र विश्लेषणका मुख्य संरचना

१. शिक्षामा विशेष प्रभाव पार्ने मुद्दाहरूको स्थिति विश्लेषण
  - १.१ सामान्य आर्थिक तथ्याङ्क जस्तै- श्रमबजार तथ्याङ्क तथा स्थानीय सार्वजनिक स्रोत तथा क्षेत्रभरि गरिने तिनको बाँडफाँडलगायतको स्थूल आर्थिक सन्दर्भ
  - १.२ स्थानीय तहको जनसङ्ख्याको बनोट (लिङ्ग, अपाङ्गता, सीमान्तकृतलगायत), वृद्धिदर, बसाइँसराइ प्रक्षेपणलगायत जनसाङ्ख्यिक सन्दर्भ
  - १.३ स्थानीय तहको जलवायु तथा जैविक विविधतालगायत भौगोलिक सन्दर्भ
  - १.४ स्थानीय तहको जनसङ्ख्या (जाति, धर्म, परम्परा, संस्कृति, मूल्य तथा मान्यता, भाषा) मा भएको समरूपता, विविधता तथा सीमान्तकृत समूह तथा शिक्षाबाट वञ्चित वर्गका मागलगायत सामाजिक-सांस्कृतिक सन्दर्भ
  - १.५ राजनीतिक स्थिरता/अस्थिरता तथा सार्वजनिक प्रशासनको प्रभावकारितालगायत राजनीतिक-संस्थागत सन्दर्भ
  - १.६ सङ्कटासन्नताको विश्लेषण, द्वन्द्व, प्राकृतिक प्रकोप, आर्थिक सङ्कट जस्ता सम्भावित जोखिमको लेखाजोखा र शिक्षामा तिनको प्रभाव
२. वर्तमान नीतिअन्तर्गतका उपलब्धिहरू थाहा पाउन स्थानीय, प्रदेश तथा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय तहका विद्यमान नीति तथा प्रभावकारी अभ्यासहरूको विश्लेषण
  - २.१ शिक्षामा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने विकास नीतिहरू (गरिबी न्यूनीकरण रणनीति, विकास योजना, प्रशासनिक सुधार आदि)
  - २.२ स्थानीय, प्रदेश तथा राष्ट्रिय तहमा औपचारिक शिक्षा नीति
  - २.३ सरकारले गरेका अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता तथा त्यसले स्थानीय शिक्षा योजनामा पार्ने प्रभाव (संयुक्त राष्ट्र सङ्घको दिगो विकास लक्ष्य, सबैका लागि शिक्षाका लक्ष्यहरू आदि)
  - २.४ साझेदारहरूले सहयोग गरेका क्रियाकलापहरू
३. शिक्षाका लागि स्थानीय तहको बजेटलगायतको खर्च तथा अर्थको विश्लेषण (स्थानीय, प्रदेश तथा राष्ट्रिय र बाह्य), घरायसी खर्च तथा सरोकारवालाहरूको शिक्षामा लगानी (गैसस, निजी क्षेत्रको शिक्षा) ।

- ३.१ स्थानीय, प्रदेश तथा राष्ट्रिय तहमा शिक्षा खर्च
  - ३.२ उपक्षेत्र/शिक्षा तहगत रूपमा खर्चको वितरण
  - ३.३ प्रति विद्यार्थी प्रति तह सरदर खर्च
  - ३.४ कुल खर्च तथा एकाइ खर्चलगायत समयअनुसारका खर्चको प्रवृत्ति
  - ३.५ शिक्षा खर्चको हिस्सा (स्थानीय, प्रदेश तथा राष्ट्रिय सरकार, घरधुरी, अन्य सरोकारवालाहरू)
४. मुद्दाहरूलाई निर्धारण गर्ने तत्त्वहरूको पहिचान गर्न शिक्षा प्रणालीको कार्यसम्पादनको विश्लेषण गर्ने । विश्लेषणमा विद्यालय शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, प्राविधिक तथा व्यवसायिक शिक्षा, लैङ्गिकता, जातीयता, सामाजिक-आर्थिकस्तर तथा अन्य सम्बन्धित तत्त्वहरू समावेश हुनुपर्छ ।
  ५. शिक्षा प्रशासन तथा अन्य सरोकारवालाको क्षमताको प्रभावकारिता परीक्षण गर्न प्रणालीको क्षमताको विश्लेषण
    - ५.१ साङ्गठनिक पक्ष, जस्तै- शिक्षा प्रणालीले गरेको काम तथा कर्मचारीतन्त्रलगायत स्थानीय तहको भूमिका र जिम्मेवारी
    - ५.२ स्थानीय तहमा सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन
    - ५.३ पालिकाका शिक्षा अधिकृतहरूको सक्षमता तथा योग्यता
    - ५.४ सङ्कटको तयारी, रोकथाम तथा प्रतिकार्यका लागि पालिकाको क्षमता
    - ५.५ क्षेत्रका सबै सरोकारवाला तथा तिनको क्षमता र अनुभव पहिचान गर्न सरोकारवाला विश्लेषण

स्रोत : IIEP & GPE (2015b)

शिक्षा क्षेत्र विश्लेषणमा समेटिएका अन्तिममा छनोट गरिने शीर्षकहरू स्थानीय तहको सन्दर्भ तथा सूचनाको उपलब्धतामा निर्भर हुन्छ, यद्यपि सूचीमा अधिकांश पक्षलाई समेट्ने प्रयास गर्नुपर्छ । अन्य सान्दर्भिक तत्त्वहरूलाई पनि समावेश गर्न सकिन्छ, विशेष गरी अन्य स्थानीय तह, प्रदेश तथा सङ्घीय औसतलाई पनि ध्यान दिई स्थानीय तहको विश्लेषण गर्नुपर्छ ।

स्थानीय तहको शिक्षा क्षेत्रको योजना तयार गर्न सघाउ पुर्याउन न्यूनतम विश्लेषण गर्ने ढाँचाका लागि सबै स्थानीय सरकारले मार्गदर्शनलगायतका सामग्रीलाई आधार मान्नुपर्छ ।

शिक्षा क्षेत्रको विश्लेषण विभिन्न स्रोतबाट उपलब्ध विद्यमान परिमाणात्मक तथा गुणात्मक तथ्याङ्कमा आधारित हुनुपर्छ । विशेषगरी नेपालको एकीकृत शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको तथ्याङ्क, स्थानीय सरकारी कार्यालयबाट तयार गरिने वित्तीय तथ्याङ्क, सर्भे तथा अनुसन्धान अध्ययनलगायतबाट उपलब्ध तथ्याङ्कलाई आधार मान्नुपर्छ । केही निश्चित शीर्षकका लागि विद्यमान सूचना पर्याप्त नहुन सक्छ तथा अतिरिक्त तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नु आवश्यक हुन सक्छ । योजना दस्तावेज तथा सरकारका नीति दस्तावेजहरू पनि उपयोगी हुन सक्छन् । विश्लेषणमा स्थानीय तहका तथ्याङ्क समावेश हुनुपर्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसबाट योजनाका उद्देश्य तथा रणनीतिमा स्थानीय तहका मुख्य मुद्दाहरू सम्बोधित हुने छन् ।

टोलीले सङ्घीय शिक्षा योजनाको समीक्षा गरी स्थानीय तहका लागि सान्दर्भिक तत्त्वहरू निकाली स्थानीय तहका दृष्टिकोणबाट तिनको विश्लेषण गर्दै आवश्यकताअनुसार तिनलाई समायोजन गर्न सक्छ । यसले स्थानीय तहका आवश्यकतालाई प्रभावकारी रूपले सम्बोधन गर्दै राष्ट्रिय तथा प्रदेशस्तरीय शैक्षिक उद्देश्यहरूसँग आबद्ध गर्ने कुराको सुनिश्चितता गर्छ ।

स्थानीय योजनालाई राष्ट्रिय तथा प्रदेशस्तरीय शैक्षिक उद्देश्यसँग सामञ्जस्य गर्नुपर्छ । यसमा स्थानीयस्तरका आवश्यकता तथा शिक्षा प्रणालीका अपेक्षाहरूसँग तादात्म्य हुनुपर्छ ।

उपलब्ध तथ्याङ्कका आधारमा छलफल गरिएका अनुमानहरू पनि विश्लेषणका लागि उपयोगी हुन्छन् । यसका अतिरिक्त सम्भव भएसम्म लिङ्ग, सामाजिक-आर्थिकस्तर तथा जातीय समूहका पृथकीकृत तथ्याङ्क लिनुपर्छ । यसले अधिक लक्षित तथा समावेशी शैक्षिक नीतिको विकासमा सहयोग पुर्याउँछ । विभिन्न विद्यार्थी समूहले सामना गर्नुपर्ने विशेष परिस्थितिको सूक्ष्म विश्लेषणलाई समेत

समावेशिताका लागि योजना भन्नाले:

- (क) सीमान्तकृत विद्यार्थीको समावेशितालाई सहयोग गर्न कानुनी रूपरेखा तथा संस्थागत व्यवस्थापनको स्थापना;
- (ख) उनीहरूको समावेशितातर्फ पहुँच, गुणस्तर तथा व्यवस्थापनका लागि योजना;
- (ग) गुणस्तरीय शिक्षाको सुनिश्चितताका लागि माध्यम भाषामा विचार पुर्याउने;
- (घ) प्रभावकारी शिक्षक छनोट तथा पदस्थापना तथा पेसागत विकासका अवसरहरूको सुनिश्चितता गर्ने; र
- (ङ) विद्यार्थीको आवश्यकता बुझ्न समयमै तथा सान्दर्भिक तथ्याङ्कमा पहुँच हुने ।

(IIEP-UNESCO, 2024a)

सघाउँछ । यसले दिगो विकास लक्ष्य-४ “सबैका लागि समावेशी तथा समतामूलक गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने तथा जीवनपर्यन्त सिकाइका अवसरहरूको प्रवर्धन गर्ने”, तथा व्यापक सामाजिक तथा आर्थिक समावेशिताको प्रवर्धन गर्ने नेपालको प्रतिबद्धतालाई समेत सघाउँछ ।

यस विश्लेषणलाई योजना तर्जुमा समिति वा उपसमितिले नेतृत्व गर्न सक्छ । विश्लेषण गर्न यदि स्थानीय तहमा आवश्यक क्षमताको अभाव छ भने बाहिरबाट विज्ञको सहयोग लिन पनि सकिन्छ ।

यसरी विश्लेषण गर्दा अन्तिम मस्यौदामा प्रगति तथा उपलब्धि, प्रमुख चुनौती तथा बाधा, ती बाधा हटाउने वा कम गर्ने सम्भावित उपाय तथा भावी चुनौतीहरूको विषय समावेश हुनुपर्छ ।

यस प्रक्रियामा SWOT (सबल, कमजोर, अवसर तथा जोखिम) विश्लेषणको तरिका पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ (बाकस नं. ६ हेर्नुहोस्) । प्रमुख मुद्दा, मुख्य कारण तथा अनुमानित निष्कर्षहरूमाथि साझा धारणा बनाउन विश्लेषणमा स्थानीय तहका सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग नियमित परामर्श गर्नुपर्छ ।

बाकस ६ : SWOT (सबल पक्ष, कमजोर पक्ष, अवसर तथा जोखिम) विश्लेषणको तरिका

SWOT (सबल पक्ष, कमजोर पक्ष, अवसर तथा जोखिम) को विश्लेषण सङ्गठन, व्यापार वा परियोजनाको सबल पक्ष, कमजोर पक्ष, अवसर तथा जोखिमको पहिचान गर्न प्रयोग गरिन्छ ।

शिक्षा क्षेत्रको स्थितिको विश्लेषण गर्न र उद्देश्य, रणनीति तथा क्रियाकलापका सम्बन्धमा नीति बनाउनका लागि यो विधि सहयोगी हुन सक्छ । यस साधनको प्रभावकारी उपयोगका लागि निम्नलिखित चरणको अनुसरण गर्नुपर्छ:

१. उद्देश्य र विषयक्षेत्रलाई परिभाषित गर्ने: सबल पक्ष, कमजोर पक्ष, अवसर तथा जोखिम विश्लेषण गर्नका लागि विश्लेषण सुरु गर्नुअघि यसको उद्देश्य र विषय क्षेत्रको पहिचान गर्नु आवश्यक हुन्छ । अर्थात् सुरुमा कुन विषय क्षेत्रमा के गर्ने? किन गर्ने? सोकोबारेमा स्पष्टहुनुपर्छ साथै विश्लेषणको दायरा कतिहो सोको समेत निर्धारण गर्नुपर्छ ।
२. सम्बन्धित विषय क्षेत्रका सम्बन्धमा तथ्याङ्क तथा सूचना सङ्कलन गर्ने: यो शिक्षा क्षेत्रको स्थिति विश्लेषणको अङ्ग हो । उद्देश्य अनुसारको विषयक्षेत्रसँग सम्बन्धित पूर्ण र सान्दर्भिक तथ्याङ्क र जानकारी सङ्कलन गर्नुपर्छ ।

३. **विषय क्षेत्रको सबल तथा कमजोर पक्षको पहिचान गर्ने:** यसले सङ्गठनको आन्तरिक पक्ष जनाउँछ, जस्तै- व्यवस्थापकीय संरचना, कार्यान्वयन विधि तथा प्रक्रिया, स्रोत (आर्थिक, मानवीय तथा भौतिक) का क्षमताहरू, कार्यसंस्कृति आदिको सबल पक्ष र कमजोरीहरूको विश्लेषण गर्नुपर्छ ।
४. **भावी अवसर तथा चुनौतीहरूको पहिचान गर्ने:** यस चरणमा सम्बन्धित विषयक्षेत्रमा आगामी दिनमा अझ राम्रो गर्नका लागि सम्भावित अवसर र खतरा वा जोखिमहरूको पहिचान गरिन्छ । यसले सङ्गठनको बाह्य वातावरण पक्ष जनाउँछ, जस्तै- वैधानिक वा कानुनी प्रावधानहरू, सरकारी तहबिच सहयोग तथा समन्वय, समुदाय तथा सरोकारवालाहरू प्रविधिगत आवश्यकता आदि ।
५. **भावी कार्यकलापको प्राथमिकीकरण गर्ने:** यस चरणमा सम्बोधन गर्नुपर्ने अधिक महत्त्वपूर्ण तत्त्व तथा अपेक्षित प्रतिफलहरूको पहिचान गर्ने विषय पर्छ । यसमा विश्लेषणबाट प्राप्त सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण अर्थात् तुरुन्तै सम्बोधन गर्न आवश्यक कारकलाई पहिले सम्बोधन गर्नेगरी प्राथमिकीकरण गर्नुपर्छ ।
६. **रणनीतिहरूको विकास गर्ने:** वर्तमान तथा भावी अवसरहरूबाट ज्ञान लिँदै, सम्भाव्य जोखिमहरूको न्यूनीकरण गर्दै तथा सबल र कमजोर पक्षलाई समेट्दै प्राथमिकीकरण गरिएका तत्त्वका लागि तथ्यपरक रणनीतिहरूको विकास गर्नुपर्छ ।
७. **अनुगमन, परिमार्जन तथा समायोजन गर्ने:** यस अन्तिम चरणमा रणनीति तथा क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयनका सफलता तथा प्रभावकारिताको मूल्याङ्कन गर्ने विषय पर्छ । यो कार्य गर्नका लागि मापन सूचकसहित एउटा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन योजना तयार गर्नुपर्छ ।

स्रोत: शिमासोविके, २०८१)

SWOT विश्लेषण कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्रले तयार पारेको स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी मार्गदर्शन, २०७९ (परिमार्जित संस्करण, २०८१) को अनुसूची ३, पृष्ठ ८७ मा दिइएको विद्यालयमा प्रारम्भिक बालविकास शिक्षाका क्षेत्रमा भएका सबल पक्ष, कमजोरी, अवसर र चुनौतीका केही उदाहरण देखाइएको SWOT विश्लेषणको नमुना अध्ययन गरी उक्त ढाँचालाई आफ्नो परिवेश अनुसार विभिन्न उपक्षेत्रका लागि प्रयोग गर्नुहोस् ।

स्थानीय शिक्षा योजनामा समावेश गरिने शिक्षा क्षेत्रको विश्लेषण र उक्त विश्लेषणमा पहिचान गरिएका मुख्य मुद्दाहरूलाई सारांशका रूपमा दस्तावेजको सुरुमै एकैसाथ समावेश गर्न सकिन्छ । यसका साथै स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी मार्गदर्शन, २०७९ (परिमार्जित संस्करण, २०८१) मा उल्लेख गरिएअनुसार उपक्षेत्र वा अन्तरविषय क्षेत्रद्वारा व्यवस्थित तवरले प्रस्तुत गर्नु पर्छ:

मुख्य उपक्षेत्रहरू:

१. प्रारम्भिक बाल विकास तथा शिक्षा
२. आधारभूत शिक्षा
३. माध्यमिक शिक्षा
४. प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम
५. अनौपचारिक शिक्षा तथा जीवनपर्यन्त सिकाइ

अन्तरसम्बन्धित विषयहरू:

१. पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, सिकाइ सामग्री तथा मूल्याङ्कन
२. शिक्षक व्यवस्थापन र विकास
३. शैक्षिक समता र समावेशीकरण
४. विद्यालय पोषण तथा स्वास्थ्य कार्यक्रम
५. विद्यालय सुरक्षा, विपत् न्यूनीकरण तथा उत्थानशीलता
६. विद्यालय भौतिक पूर्वाधार विकास
७. विद्यालयमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि

अन्य उपक्षेत्रहरू:

विद्यालय शिक्षाका विभिन्न उपक्षेत्र तथा अन्तरसम्बन्धित विषयक्षेत्रबाहेक अन्य उपक्षेत्र पनि स्थानीय तहको योजनामा समेट्नुपर्ने आवश्यकता हुनसक्दछ । उदाहरणका लागि पूर्व प्राथमिक शिक्षाअन्तर्गत मन्टेसरी कार्यक्रमको सञ्चालन, साक्षरता र सक्षोरतरका कार्यक्रम, उच्च शिक्षाको व्यवस्थापन, सामुदायिक वा सार्वजनिक पुस्तकालय/वाचनालयको प्रबन्ध, जलवायु परिवर्तन, विविधता व्यवस्थापन जस्ता विषयसमेत आवश्यकतानुसार थपगरी स्थानीय योजनामा समेट्नु सकिने छ ।

यसरी व्यवस्थित तवरले गरिएको प्रस्तुतिले योजनाका लागि विभिन्न उपक्षेत्रका प्राथमिकताको पहिचान गर्न र सो अनुरूप सुशासन, व्यवस्थापकीय प्रवन्ध, लगानी र स्रोतको व्यवस्थापन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कको कार्य योजना निर्माणलगायतका कार्यलाई पनि सहजीकरण गर्छ । योजनाको अन्त्यमा शिक्षा क्षेत्र विश्लेषणलाई अनुसूचीमा राख्न सकिन्छ ।

शिक्षा क्षेत्रको विश्लेषण गर्न विशिष्ट विधिगत मार्गदर्शनका लागि UNESCO-IIEP, World Bank, UNICEF र GPE द्वारा विकास गरिएको Education Sector Analysis Methodological Guidelines Volume 1, Volume 2 and Volume 3 हेर्नुहोस् ।

यी सामग्री युनेस्कोको वेबसाइट (<https://www.iiep.unesco.org/en/publication/>) लगायत अन्य सम्बन्धित निकायका विभिन्न वेबसाइटबाट डाउनलोड गर्न सकिन्छ ।

स्थानीय तहका तथ्याङ्कको प्रयोग गरेर शिक्षा क्षेत्रको स्थिति विश्लेषण गर्ने विषयमा विशेष ध्यान दिनुपर्छ । केही मूलभूत शैक्षिक समस्या सबै तहमा विद्यमान हुन्छन् तथापि स्थानीय तहको विशेष सन्दर्भअनुसार यी शैक्षिक समस्याको आयतन र यसका सबल पक्ष, कमजोर पक्ष, अवसर तथा जोखिमहरू फरक फरक हुन सक्छन् ।

२.२.२ दूरदृष्टि, ध्येय, उद्देश्य तथा रणनीतिहरू

प्रमुख चासोहरू

स्थानीय शिक्षा योजनाले स्थानीय तहको शिक्षासम्बन्धी दीर्घकालीन दूरदृष्टिलाई स्पष्ट गर्नुपर्छ तथा यसलाई हासिल गर्ने उपायहरूको पहिचान गर्नुपर्छ । यस दूरदृष्टिको विकास गर्न योजना तर्जुमा टोलीले प्रमुख प्रश्नहरूलाई सम्बोधन गर्नुपर्छ । जस्तै: हामी भविष्यमा के हासिल गर्न चाहन्छौं? तथा हामी कहाँ पुग्न चाहन्छौं ?

दीर्घकालीन दूरदृष्टि स्थानीय तहको विकास प्राथमिकताहरूमा निहित हुनुपर्छ । राष्ट्रिय तथा प्रदेशस्तरीय विकास प्राथमिकता तथा शैक्षिक लक्ष्यहरूका साथै मुलुकको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धतामाथि पनि ध्यानदिनुपर्छ । दूरदृष्टि सङ्क्षिप्त हुनुपर्छ । यसलाई छोटो तथा सजिलैसँग बुझ्न सकिने नाराका रूपमा तयार गर्नुपर्छ र कमसेकम ५ देखि १० वर्षका लागि हुने गरी निर्धारण गर्नुपर्छ । यसका साथै दूरदृष्टिसँग तादात्म्य राख्ने गरी ध्येयलाई समावेश गर्न सकिन्छ जुन दुई वा तीन वाक्यसम्मको हुनुपर्छ ।

दूरदृष्टिलाई हासिल गर्ने दिशामा मार्गप्रशस्त गर्न उद्देश्य तथा रणनीतिहरूलाई परिभाषित गर्नुपर्छ । दुबैको छनोटले स्थिति विश्लेषणमा पहिचान गरिएका परिणाम वा चुनौतीहरूको सम्बोधन गर्नुपर्छ । यसका

लागि यी चुनौतीलाई हाँके अन्तर्निहित कारण र मुख्य तत्त्वहरूको गहिरो बुझाइ आवश्यक हुन्छ । उद्देश्य तथा रणनीति दुबै दूरदृष्टि तथा ध्येयका तुलनामा विशिष्ट हुन्छन् र यिनलाई मापन गर्न सकिन्छ । उद्देश्यले दूरदृष्टिका उपलब्धि हासिल गर्न सहयोग पुर्याउँछ भने रणनीतिले उद्देश्यको उपलब्धि हासिल गर्न सहयोग पुर्याउँछ ।

उद्देश्यका परिभाषाले सामान्यतया निम्नलिखित तत्त्वहरूलाई समेट्छ:

- स्थानीय, प्रदेश तथा राष्ट्रिय विकासका समग्र राजनीतिक प्राथमिकताहरू
- सरकारका तिनै तहमा विद्यमान शिक्षा योजनाहरू
- स्थानीय, प्रदेशस्तरीय तथा राष्ट्रियस्तरमा शिक्षा तथा तालिम नीति
- शिक्षा क्षेत्रको स्थिति विश्लेषण वा यस्तै अध्ययनहरूद्वारा पहिचान गरिएका मुख्य चुनौतीहरू
- विगतका शिक्षा योजनाहरूको उपलब्धिहरू (उपलब्धि भएसम्म)
- अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता तथा कार्यढाँचाहरू

रणनीतिको छनोटलाई निम्नलिखित आधारमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ:

- के यो सही रणनीति हो ?
  - **सान्दर्भिकता:** के रणनीति प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित उद्देश्य हासिल गर्न योगदान दिन्छ ?
  - **लाभग्राही:** के रणनीतिले मानिसका सही समूहलाई सम्बोधन गर्छ ?
  - **प्रभावकारिता:** के प्रस्तावित रणनीतिले प्रभावकारिता सिद्ध गरेको प्रमाण छ ?
  - **कार्यान्वयन:** के यस प्रकारका रणनीतिहरू मुलुकमा वा अन्य सम्बन्धित देश/स्थानमा सफलतापूर्वक कार्यान्वयन भएका छन् ?
  - **अन्य रणनीतिसँग तालमेल:** के पहिलेदेखि नै अन्य उस्तै र/वा सम्बन्धित रणनीतिहरू कार्यान्वयनमा छन्? के प्रस्तावित रणनीतिले मूल्य थप्छ ?

के रणनीतिलाई लागु गर्न सकिन्छ ?

- **सामर्थ्य:** रणनीतिको वित्तीय लागत कति छ ? यो लागत वहन गर्न सकिन्छ ?
- **क्षमता:** के रणनीतिको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक क्षमता उपलब्ध छ (मानव, भौतिक, कार्यान्वयनको समय, आदि) ?

- **अपेक्षा:** सरोकारवालाहरूमा रणनीतिको प्रभाव कस्तो पर्ला?
- **दिगोपन:** दीर्घकालसम्म सामर्थ्य, क्षमता तथा अपेक्षा

यी सबै प्रश्नका जबाफ तुरुन्त दिन सकिँदैन भन्ने कुरामा ध्यान दिनु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । त्यसैले यस प्रक्रियालाई पुनरावृत्ति प्रक्रिया भनिएको हो जसमा योजनाको अन्तिम मस्यौदाको सम्पादन पूरा हुनुपूर्व विभिन्न चरणमा परिमार्जन कार्य भइरहन्छ ।

उद्देश्य तथा रणनीतिहरूको छनोट रणनीतिक-प्राविधिक तथा राजनीतिक प्रक्रिया दुबै हो । तर के कुरामा ध्यान दिनुपर्छ भने प्राविधिक तर्कहरूले कहिल्यै पनि राजनीतिक छनोटहरूलाई पूर्ण रूपमा प्रतिस्थापन गर्न सक्दैनन् र प्राविधिक तर्कहरूको सन्दर्भ बिना राजनीतिक छनोटहरू गर्नु पनि हुँदैन ।

उद्देश्य तथा रणनीतिहरू कस्ता हुनुपर्छ ?

- रणनीतिक तथा प्राविधिक रूपमा उपयुक्त र तर्कसङ्गत
- आर्थिक रूपमा दिगो
- राजनीतिक रूपमा समर्थित
- सामाजिक-सांस्कृतिक रूपमा स्वीकारयोग्य

नीतिगत उद्देश्य तथा रणनीतिहरू हासिलयोग्य हुनका लागि क्रियाकलापहरू स्थानीय तहको जनसाङ्ख्यिक तथा आर्थिक दृष्टिकोणअनुरूप हुनुपर्छ तथा राष्ट्रिय एवम् प्रदेशस्तरीय शैक्षिक उद्देश्यसँग तादात्म्य राख्ने हुनुपर्छ ।

स्थानीय तहमा शिक्षा प्रणालीका मुद्दा तथा कमजोरी र अन्तर्निहित कारणलगायत उद्देश्य तथा रणनीतिहरूको पहिचानलाई स्पष्ट कारण-शृङ्खला (Causal-Chain) द्वारा सहजीकरण गर्न सकिन्छ । सम्भाव्य सुधारात्मक कार्यहरूको पहिचान गरी अन्तिम नीति विकल्पको छनोट गर्न सकिन्छ । कारण-शृङ्खलाले क्षेत्र विश्लेषणमा पहिचान गरिएका चुनौती तथा कारणलाई नीति उद्देश्य तथा रणनीतिमा अनुवाद गर्छ । कारण-शृङ्खलाको विकासमा प्रायः समस्या वृक्ष विधिले मदत गर्छ जसलाई तलको उपखण्डमा वर्णन गरिएको छ ।

स्थानीय तहका लागि दूरदृष्टि, ध्येय, उद्देश्य तथा रणनीतिहरू स्थापित गर्न सङ्घीय शिक्षा योजनाको समीक्षा गर्दै एउटा व्यावहारिक विधि सुरु गर्नुपर्छ । स्थानीय तहका लागि सान्दर्भिक तत्त्वहरू निकाली स्थानीय दृष्टिले तिनको विश्लेषण गरी आवश्यकताअनुसार समायोजन गर्नुपर्छ । यसले स्थानीय तहका

आवश्यकतालाई प्रभावकारी रूपले सम्बोधन गर्दै राष्ट्रिय तथा प्रदेशस्तरीय शैक्षिक उद्देश्यहरूसँगको तादात्म्यलाई सुनिश्चित गर्नेछ ।

ध्यान दिनुपर्ने कुरा के हो भने उपक्षेत्र तथा अन्तरविषय क्षेत्रहरूका लागि पहिचान गरिएका सबै उद्देश्य तथा रणनीतिहरू योजनाको अन्तिम मस्यौदाको अङ्ग भने हुँदैनन् । ती मध्ये कुन कुन रहन्छन् भन्ने कुरा प्राथमिकता, कार्यान्वयन क्षमता तथा लगानीको उपलब्धतामा निर्भर गर्छ ।

छनोट प्रक्रियामा दूरदृष्टिलाई प्राथमिकीकरण गर्न, आपसी समझदारी बढाउन तथा सर्वस्वीकार्य रूपमा परिभाषित गर्न स्थानीय तहका सबै सम्बन्धित शिक्षा सरोकारवालाहरूको सहभागिता हुनुपर्छ ।

समस्या वृक्ष (Problem-tree) मार्फत कारण-शृङ्खलाको विकास

समस्या वृक्षले समस्याहरू कारण र प्रभावसँग कसरी सम्बन्धित हुन्छन् भन्ने विश्लेषण गर्छ । शिक्षा क्षेत्रको स्थिति विश्लेषणद्वारा पहिचान गरिने स्थानीय तहको शिक्षा क्षेत्रमा विद्यमान मुख्य समस्या, कमजोरी तथा अन्तरहरूलाई चार वर्गमा बाँडिएको छः मूल कारण, निकटतम कारण, केन्द्रीय समस्या र प्रभाव । यसप्रकार रुखको काण्डले मुख्य समस्याको प्रतिनिधित्व गर्छ भने जराले निकट कारण तथा हाँगा तथा पातहरूले यी समस्याको प्रभाव दर्शाउँछन् । यस विधिले कुनै समस्याको कारण तथा प्रभावहरूलाई तार्किक विश्लेषण गर्न मद्दत गर्छ ।

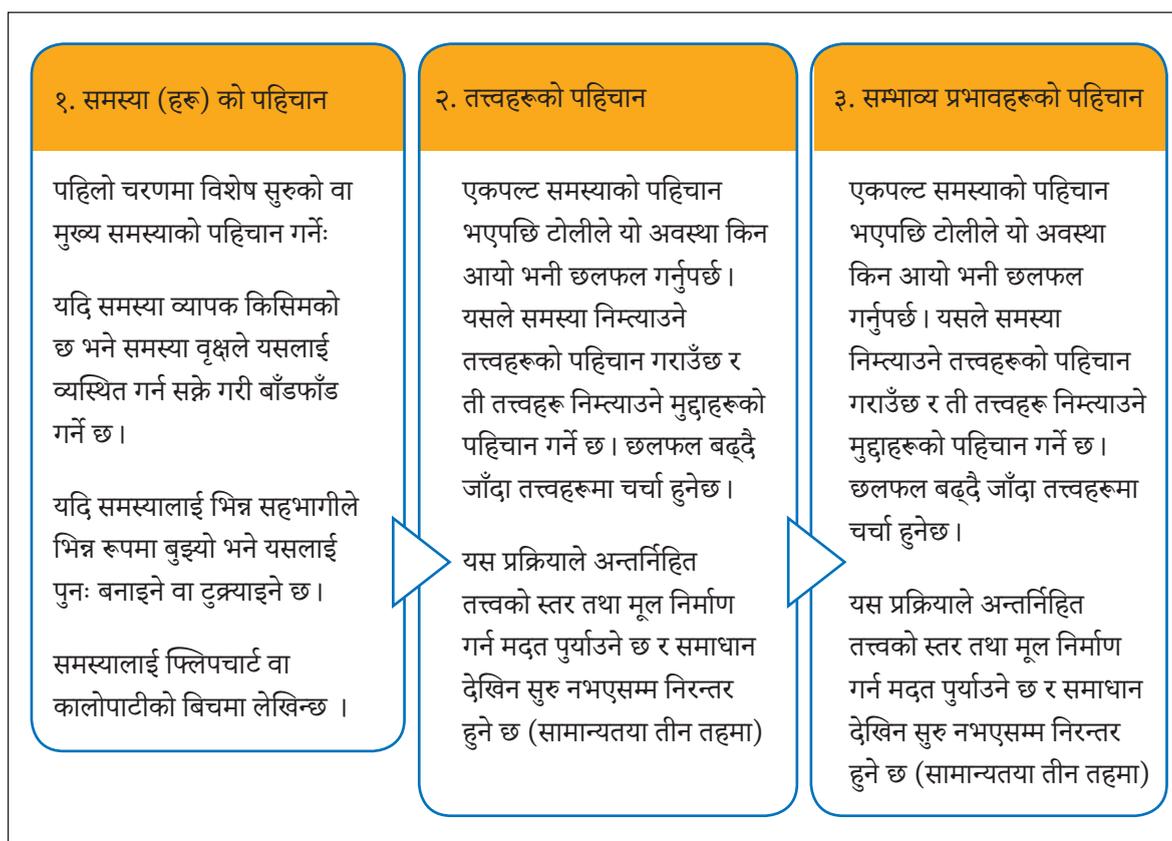
समस्या वृक्ष विधिले¹ निम्नलिखित कुराहरू गर्छः

- समस्याहरूलाई बढी व्यवस्थित तथा स्पष्ट रूपले परिभाषित अवयवहरूमा बाँड्छ
- समस्याको गहिरो बुझाइ हासिल गराउँछ
- प्रत्येक चरणमा मुद्दा, सरोकारवाला तथा गतिशीलता पहिचान गराउँछ
- थप जानकारी, प्रमाण वा स्रोतको आवश्यकता भए नभएको पहिचान गराउँछ
- भविष्य वा विगतका मुद्दाका सट्टा वर्तमानका मुद्दाहरूमा जोडदिन्छ
- प्रयोजन तथा क्रियाकलापको बुझाइमा सामूहिक भावनालाई बढाउँछ

समस्या वृक्षलाई सानासाना लक्षित समूहमा बढी प्रभावकारी ढङ्गले विकास गर्न सकिन्छ । यसमा सम्बन्धित सरोकारवालाहरू संलग्न हुन्छन् । चित्र नं. ७ मा समस्या वृक्ष बनाउने तीन चरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

1 Hovland, 2005

चित्र ७ : समस्या वृक्ष बनाउने मुख्य चरणहरू

स्रोत: *Hovland, 2005* बाट अनुकूलित

स्थानीय तहमा प्रत्येक उपक्षेत्र तथा अन्तरविषय क्षेत्रका लागि एउटा समस्या वृक्षवाट विश्लेषण गर्न सकिन्छ। यसले योजनाको प्राथमिकता परिभाषित गर्न मदत गर्नेछ। यस प्रक्रियाका लागि छलफल तथा संवादहरू आवश्यक छन्। यहाँ दिइएका जस्ता केही प्रश्नहरू टोलीले आफैँसँग सोध्न सक्छन्:

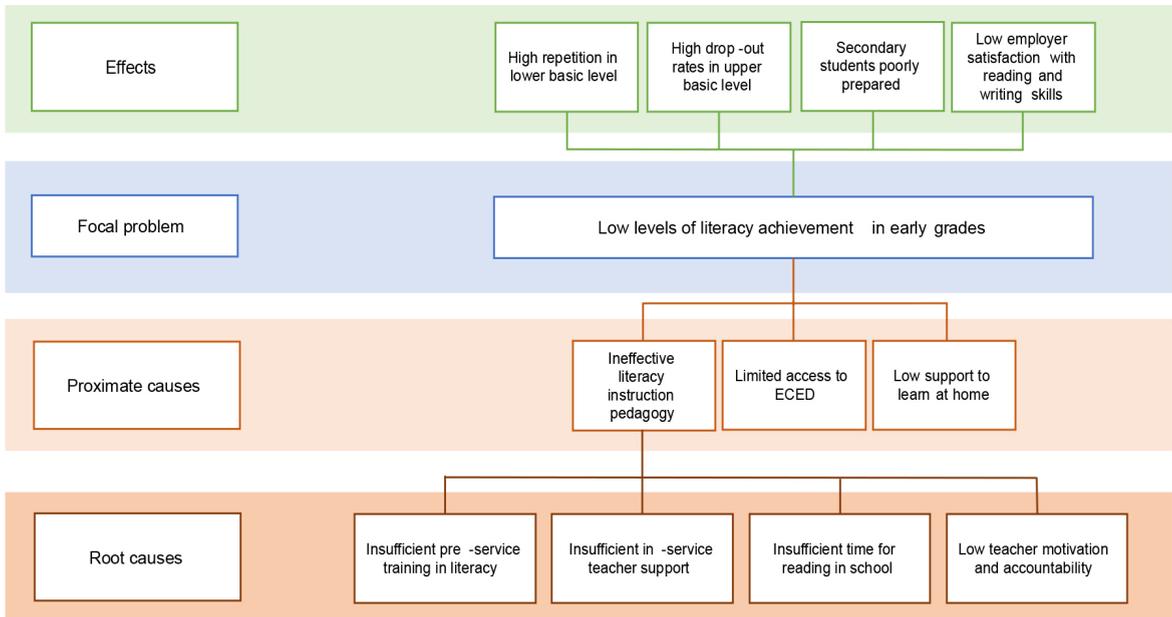
- के यसले वास्तविक स्थितिलाई दर्शाउँछ? के समस्यामा आर्थिक, राजनीतिक तथा सामाजिक-सांस्कृतिक पक्षलाई ध्यान दिइएको छ?
- कुन कुन कारण तथा प्रभाव सुधार भए, अझै बिग्रिए वा अपरिवर्तित नै रहे?
- सबभन्दा उल्लेखनीय परिणाम के हो? कुन चाहिँ सबभन्दा बढी सरोकारको विषय हो? कुन मापदण्डले अगाडिको मार्गप्रशस्त गर्नुपर्छ?
- कुन कुन कारण सम्बोधन गर्न सबभन्दा सजिलो वा चुनौतीपूर्ण छन्? के के सम्भावित समाधान वा विकल्प विद्यमान छन्? के नीतिगत परिवर्तनले कुनै कारणलाई न्यूनीकरण गर्न, परिणामलाई सम्बोधन गर्न वा समाधान प्रदान गर्न मदत गर्न सक्छन्?
- के के निर्णय गरिए तथा कुन कुन कार्यमा सहमति भए?

समस्या वृक्ष बनाउने कार्य पूरा भएपछि पहिचान गरिएको कार्य कारण सम्बन्धलाई तिनको पूर्णता तथा वैधताको सत्यापन गर्न आवश्यकताअनुसार पुनरवलोकन तथा समायोजन गर्नुपर्छ ।

समस्या वृक्ष बनाउने आधार प्रदान गर्ने हुनाले स्थानीय तहका तथ्याङ्कको उपयोगगरी शिक्षा क्षेत्रको स्थिति विश्लेषण गर्न ध्यान पुर्याउनुपर्छ । शैक्षिक समस्या सबै स्थानीय तहमा विद्यमान छन् तथापि स्थानीय परिप्रेक्ष्यअनुसार सुधारका लागि कारण, प्रभाव तथा अवसर फरकफरक हुन सक्छन् ।

योजना टोलीले कुन समाधान आर्थिक, राजनीतिक तथा साङ्गठनिक बाधा तथा प्राथमिकताका दृष्टिले बढी प्रभावकारी तथा व्यावहारिक छ भनी लेखाजोखा गर्नुपर्छ । यी विकल्पहरूलाई कार्यक्रम डिजाइन तथा लागत अनुमानका सन्दर्भमा अझ परीक्षण गरिन्छ । यसमा छनोट गरिएका रणनीतिलाई पुनरवलोकन तथा समायोजन गरिन्छ । युनेस्को IIEP बाट लिइएका उदाहरणहरू चित्र नं ८ र ९ मा दिइएको छ जसले समस्या तथा उद्देश्य वृक्षका उदाहरण प्रदान गरेका छन् । समस्या विश्लेषणको प्रक्रियाभरि नै गहन छलफल, मष्तिष्क मन्थन तथा सरोकारवालाहरूसँगको परामर्श आवश्यक हुन्छ ।

चित्र ८ : समस्या वृक्षको उदाहरण

स्रोत: IIEP-UNESCO (2023).

चित्र १ : उद्देश्य वृक्षको उदाहरण

Root and proximate causes	Strategic solutions
Insufficient pre-service training in literacy	Improve pre-service training in literacy instruction for primary school teacher candidates
Insufficient in-service teacher support	Provide additional support in literacy instruction techniques for teachers in under-performing schools
Insufficient time for reading in school	Ensure children have more time and opportunities to practice reading in school
Low teacher motivation and accountability	Improve teacher motivation and accountability for effective and high-quality teaching
Limited access to early childhood education	Offer universal access to high-quality ECED
...	...

स्रोत: IIEP-UNESCO (2023).

स्थानीय सरकारको शिक्षा क्षेत्र योजनाको तयारीमा मदत गर्न मुख्य समस्या, तीनका कारण तथा समाधानका उपायहरूलाई सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गर्न स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी सहजीकरण टुलकिट, २०८१ को खण्ड ५, पृष्ठ २७-२८ एउटा टेम्पलेट दिइएको छ ।

२.२.३ कार्यक्रम तर्जुमा

उद्देश्य र रणनीतिहरूको पहिचान भइसकेपछि यिनलाई विशिष्ट तथा कार्यान्वयनयोग्य कार्यक्रम तथा क्रियाकलापमा ढाली लक्ष्यसँग आबद्ध गर्नुपर्छ ।

लक्ष्यभित्त निम्नलिखित विषयहरू पर्छन् :

- प्रतिफल (Output) : प्रतिफलले लगानी र क्रियाकलापको संयुक्त मापनयोग्य नतिजा बुझाउँछ । प्रतिफल मूर्त वा अमूर्त वस्तु हुन सक्छन्, जस्तै-विद्यालय निर्माण, पाठ्यक्रमको स्वरूप वा सेवाहरू (तालिम प्राप्त शिक्षकहरू)
- उपलब्धि (Outcome) : कार्यक्रमको प्रतिफलको परिणाम वा प्रभावलाई उपलब्धि भनिन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा आयोजनाको जनसङ्ख्याको स्थिति तथा व्यवहार आदिमा देखिएको परिवर्तनलाई उपलब्धि भनिन्छ ।

शिक्षा योजना वा कार्यक्रम डिजाइनको समग्र संरचना सामान्यतया तीन तहको हुन्छ (चित्र नं १० हेर्नुहोस्) ।

चित्र १० : शिक्षा योजनाको संरचना

उद्देश्यहरू

उद्देश्यहरूले निर्धारित चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्छन्। यी सूचकद्वारा मापन गरिएका अपेक्षित प्रतिफलसँग आबद्ध हुन्छन्।

उदाहरणका लागि प्रारम्भिक बाल विकास तथा शिक्षामा पहुँच पुर्याउनु एउटा उद्देश्य हुनसक्छ भने सम्बन्धित प्रतिफल कक्षा एकमा बालविकासको अनुभवसहित नयाँ भर्ना हुने छात्रछात्राको भर्नादर २०८० मा ७६.९% रहेकोमा वि.सं. २०८८ सम्ममा ९९.२% पुर्याउने हुन सक्दछ।

कार्यक्रममा ढालिएका रणनीतिहरू

कार्यक्रममा ढालिएका रणनीतिहरूले अन्तर्निहित चुनौतीका कारणहरूलाई सम्बोधन गर्छन् तथा कसरी रणनीतिहरू लागु गर्ने भन्ने कुरा तोक्छन्। यिनीहरू सूचकद्वारा मापन गरिएका अपेक्षित मध्यमस्तरीय प्रतिफलका लक्ष्यसँग आबद्ध हुन्छन्।

माथिका उदाहरणजस्तै यदि क्षेत्र विश्लेषणले प्रारम्भिक बाल विकास तथा शिक्षाको कम पहुँच हुनुको कारण केन्द्रको समतामूलक पहुँच नभएको अर्थात् सबै विद्यालयमा प्रारम्भिक बाल विकास केन्द्र नहुनु हो भन्ने पत्ता लगाउँछ भने यसका लागि कति विद्यालयमा बाल विकास केन्द्र रहेका छैनन् ती सबै विद्यालयमा पुग्ने गरी प्रारम्भिक बाल विकासको सङ्ख्या कतिले बढाउने भन्ने कुरा समावेश गरिन्छ।

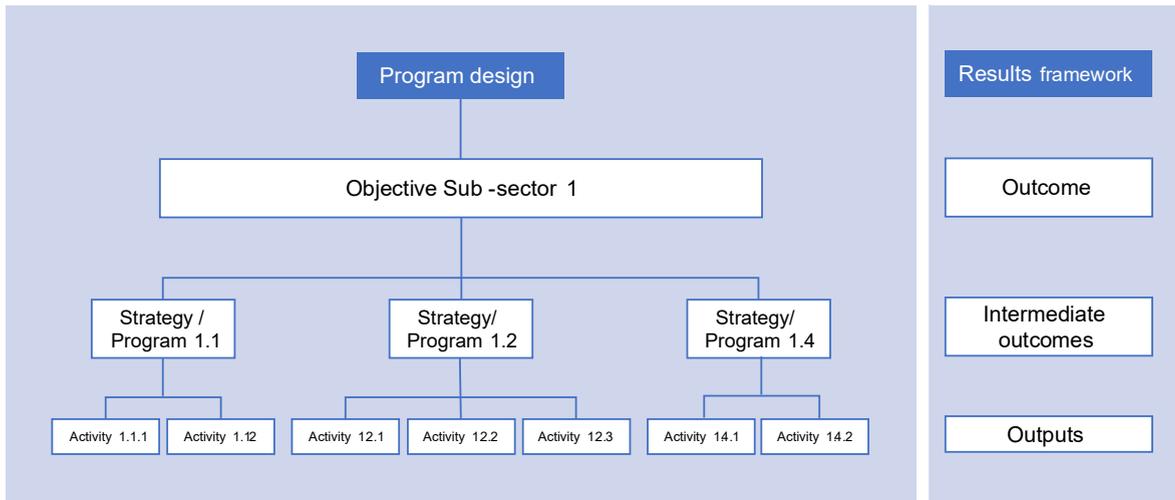
क्रियाकलापहरू

यिनीहरू सम्बन्धित क्रियाकलाप लक्ष्य वा प्रतिफलका प्रत्येक कार्यक्रमसँग सम्बन्धित हुन्छन्। उदाहरणका लागि, प्रारम्भिक बालविकासको सङ्ख्या बढाउने कार्यक्रमको क्रियाकलापलाई नक्साङ्कन अभ्यासमा राखिन्छ।

यस प्रकार तीन तहको संरचनाको विकासले प्रभाव हासिल गराउँछ। यो नै योजनाको अन्तिम योगदान हो। अपेक्षित नतिजाहरू- प्रभाव, उपलब्धि, मध्यमकालीन उपलब्धि तथा प्रतिफललाई सम्बन्धित सूचकसहित योजनाको नतिजा खाकामा प्रस्तुत गरिन्छ।

स्थानीय शिक्षा योजनाका हकमा कार्यक्रम, क्रियाकलाप तथा लक्ष्यको निर्धारण गर्न स्थानीय तहका लागि सान्दर्भिक हुने तत्त्वहरू लिँदै तिनलाई स्थानीय तहका दृष्टिले विश्लेषण तथा आवश्यकताअनुसार समायोजन गर्नेगरी सङ्घीय शिक्षा योजनाको समीक्षा गर्दै एउटा व्यावहारिक विधि अपनाउनुपर्छ। स्पष्टताको प्रयोजनका लागि शिक्षा प्रणालीको स्थिति विश्लेषणमा उल्लेख भएअनुसार उपक्षेत्र तथा अन्तरविषय क्षेत्रका वरपर कार्यक्रम डिजाइनको संरचना गर्ने कुरामा ध्यान दिनु उचित हुन्छ। कार्यक्रम डिजाइनको उदाहरणका लागि चित्र नं ११ हेर्नुहोस्।

चित्र ११ : कार्यक्रम डिजाइन संरचना

कार्यक्रम डिजाइनको विषयमा थप उदाहरण तथा जानकारीका लागि विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना २०७९-२०८८ को खण्ड ३.५ परिवर्तनको सिद्धान्तमा पृष्ठ ३३ मा रहेको चित्र ३.१ विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना (२०७९-२०८८) मा परिवर्तन सिद्धान्तको स्वरूप वा यो योजनाको अङ्ग्रेजी संस्करणको पृष्ठ २७ को Theory of Change सम्बन्धी चित्र हेर्नुहोस्।

माथि दिइएका र त्यस्तै प्रकारका अन्य उदाहरणका मदतले स्थानीय तहले आफ्नो स्थानीय परिवेश र प्राथमिकताका आधारमा आफ्नो परिवर्तनको सिद्धान्त र डिजाइनको ढाँचाबारे छलफलगरी तय गर्न सक्नेछन्।

स्थानीय तहको शिक्षा क्षेत्र योजना तयारीमा मदत गर्न आवश्यकता तथा क्रियाकलापका प्राथमिकताहरूको पहिचानको सारसङ्क्षेप गर्ने टेम्प्लेट स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी सहजीकरण टुलकिट, २०८१ को खण्ड ५, पृष्ठ ३०-३१ मा पाउन सकिन्छ।

एकपटक कार्यक्रम तथा मुख्य क्रियाकलापहरूको रूपरेखा बनेपछि तथा लक्ष्य निर्धारित गरेपछि, कार्यक्रम डिजाइनका व्यावहारिक तथा संस्थागत सम्भाव्यताको आँकलन गर्नु आवश्यक हुन्छ। यी प्रक्रियाहरूलाई प्रश्नहरूद्वारा मार्गदर्शन गरिन्छ, जस्तै: "उद्देश्य, कार्यक्रम तथा क्रियाकलाप कुन सीमसम्म तादात्म्य राख्छ वा एकअर्कासँग मेल खान्छ?", "तिनीहरू कुन हदसम्म राष्ट्रिय तथा प्रदेशस्तरीय शैक्षिक उद्देश्यसँग आबद्ध हुन्छन्?", "कुन हदसम्म उद्देश्य, कार्यक्रम तथा क्रियाकलापहरू शिक्षा क्षेत्रको विश्लेषणका क्रममा पहिचान गरिएका प्रमुख चुनौतीलाई सम्बोधन गर्छन्?", "अनुमानित लागत कुन हदसम्म उपलब्ध सम्भावित वित्तीय स्रोतको अनुकूल हुन्छ?"

यी प्रश्नहरूलाई सम्बोधन गर्दा योजना टोलीलाई उपलब्ध स्रोतसँग अपेक्षित नतिजालाई प्राथमिकता दिन तथा सन्तुलन गर्न मदत मिल्छ। माथि भनिइँ योजना तयार गर्ने प्रक्रिया एक पुनरावृत्ति प्रक्रिया

हो, यसमा योजनाको अन्तिम सम्पादन हुनुअघि विभिन्न चरण तथा सम्भावित संशोधनका विभिन्न कार्य भइरहेका हुन्छन् । यीमध्ये केही प्रश्नहरूलाई आउँदा उपखण्डहरूमा सम्बोधन गरिने छ ।

यस चरणमा कार्यटोलीको प्राविधिक सहभागितामा वा अन्य संरचनामार्फत सरोकारवालाहरूसँग नियमित परामर्श गर्ने कार्य समावेश गर्नुपर्छ । उदाहरणका लागि कार्यक्रमको प्राथमिकीकरणलाई परिष्कृत गर्न बृहत् सरोकारवाला बैठकको आयोजना गर्न सकिन्छ । यस बैठकमा कार्यक्रमहरूको एक सूची प्रस्तुत गरी सहभागीहरूलाई स्थानीय तहका मुख्य उपलब्धि, चुनौती, बाधा तथा अवसरहरूमाथि गरिने छलफलमा उनीहरूलाई आमन्त्रण गर्न सकिन्छ ।

२.२.४ लागत, वित्तीय व्यवस्था तथा सञ्चालन योजना

यस उपखण्डमा लागत तथा वित्तीय योजनाका साथै सञ्चालन योजनाको विकास गर्दा पालन गर्नुपर्ने प्रमुख सिद्धान्तहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

लागत तथा वित्तीय व्यवस्थापन

लागत तथा वित्तीय व्यवस्थापन स्थानीय शिक्षा योजनाको दिगोपनका लागि एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । यसमा नीति विकल्प तथा लक्ष्यको वित्तीय दिगोपनको परीक्षण गरिन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा योजना कार्यान्वयनमा कति खर्च लाग्छ र आवश्यक स्रोतको उपलब्धता हुन्छ कि हुन्न भनी आँकलन गरिन्छ ।

स्थानीय शिक्षा योजनाको परिमाणात्मक सन्दर्भ परिदृश्यका आधारमा विकास गर्नुपर्छ जसले स्थानीयस्तरमा शिक्षा प्रणालीको विकासका आवश्यकता तथा नीतिगत मान्यता तथा लक्ष्यअनुरूप स्रोतका आवश्यकताहरूलाई प्रक्षेपण गर्छ । युनेस्को आइआइडिपी तथा जिपिइ (UNESCO-IIEP /GPE) को योजना मार्गदर्शनको अनुसरण गर्दै प्रक्षेपणमा चित्र नं. १२ मा वर्णन गरिनुअनुसार चार मुख्य अवयव समावेश गर्न सकिन्छ । प्रत्येक अवयवका लागि आवश्यक तथ्याङ्क बारेमा बढी जानकारीका लागि अनुसूची ३ हेर्नुहोस् ।

चित्र १२ : शिक्षा योजनाका लागि प्रक्षेपणका अवयवहरू

<p>प्रत्येक तहमा भर्ना प्रक्षेपण</p> <p>यो जनसाङ्ख्यिकी तथा शिक्षाको मागका सन्दर्भमा प्रत्येक पालिकाका प्रक्षेपणद्वारा निर्धारित गरिन्छ ।</p>	<p>मानवीय तथा भौतिक स्रोतको आवश्यकता प्रक्षेपण</p> <p>यी नीतिगत उद्देश्य तथा लक्षित सूचकमा आधारित हुन्छ (शिक्षकको तलब, सिकाइ सामग्री, विद्यालय नगद हस्तन्तरण, प्रतिव्यक्ति अनुदान, लक्षित समूहका लागि छात्रवृत्ति, विद्यालय क्यान्टिन आदि) मा आधारित हुन्छ । विद्यालय निर्माण, शिक्षाका लागि अन्य स्थापित मापदण्ड (प्रति विद्यार्थी पाठ्यपुस्तक कक्षाको आकार, विद्यार्थी / शिक्षक अनुपात आदि) मा आधारित हुन्छन् ।</p>
--	--

लागत प्रक्षेपण

यो एकाइ लागतको उपयोग गरी आवश्यकताहरूको लागत अनुमान गरिन्छ। यसले प्रत्येक स्थानीय शिक्षा योजनाको परिदृश्यका लागि सार्वजनिक खर्चको अनुमान प्रदान गर्छ। प्रक्षेपणलाई माथिका बुँदा १ र २ तथा आर्थिक सन्दर्भ (अन्य कुराका साथै मूल्य, मूल्यको स्थिरता) ले प्रभावित गर्ने छन्।

वित्तीय स्रोतको प्रक्षेपण

यसमा भविष्यमा शिक्षाका लागि उपलब्ध गार्हस्थ स्रोतको अनुमान गरेर गरिन्छ। आर्थिक विकास, मुद्रास्फीति तथा ब्याजदर, शिक्षामा सार्वजनिक र निजी खर्चको आँकलन गर्नका लागि एक स्थूल आर्थिक ढाँचाको उपयोग गर्नुपर्छ जुन ढाँचालाई अर्थ मन्त्रालयले मान्यता दिएको हुन्छ। यसमा सम्भाव्य बाह्यस्रोत पनि समावेश गर्नुपर्छ।

कार्यक्रमको लागत हिसाब गर्दा लागत-प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्नुपर्छ। हिसाबलाई स्वचालित गर्न तथा विभिन्न परिदृश्यहरूको खोजी गर्दा अनुमानको स्थिरता सुनिश्चित गर्नका लागि वित्तीय सिमुलेसन मोडेलको उपयोग गर्न सकिन्छ।

सिमुलेसन मोडेलहरूले स्थानीय क्षेत्रगत नीति उद्देश्य, वित्तीय योजना, बजेटरी कार्यक्रम तथा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई एकीकृत गर्न सक्छन्। यिनले वित्तीय सर्तको लचिलो उपयोगलाई सरल बनाउँछन्, क्रियाकलापको नतिजा शुद्धताको अनुगमन गर्नेछन्। साझेदारहरूको सहयोगमा राष्ट्रिय तथा प्रदेशस्तरीय वित्तीय व्यवस्थापनको आबद्धताको अनुगमन गर्नेछन् तथा सञ्चालन क्रियाकलापका लागि लगानी आवश्यकताहरूलाई स्पष्ट पार्छन्। यसले रकम विनियोजनका विषयमा छलफल गर्न स्थानीय तहको शिक्षा शाखा वा विभागको क्षमतालाई समेत बढाउँछ।

लागत तथा वित्तीय व्यवस्थाको टेम्पलेटका लागि स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी सहजीकरण टुलकिटको, २०८१ परिच्छेद ५, पृष्ठ ३२ हेर्नुहोस्। साथै बेन्चमार्किङ, लक्ष्यहरूको प्रक्षेपणका लागि सोही परिच्छेदको पृष्ठ १७-१८ हेर्नुहोस्। यस प्रकारका टेम्पलेटलाई नियमित रूपमा अद्यावधिक गर्नुपर्छ भन्ने कुरामा ध्यान दिनु महत्त्वपूर्ण हुन्छ किनकि यी लागत तथा उपलब्ध स्रोतका हिसाबले सूत्र तथा परिकल्पना वा अनुमानहरूमा आधारित हुन्छन्, जुन भविष्यमा सत्य नहुन पनि सक्छन्।

योजनाको अनुमानित लागत तथा उपलब्ध अनुमानित गार्हस्थ उत्पादन तथा बाह्य स्रोतका बिचको अन्तरलाई वित्तीय व्यवस्थाको अन्तरका रूपमा बुझिन्छ। यसलाई उचितस्तरसम्म सीमित गर्नका लागि नीतिगत उद्देश्य, रणनीति, कार्यक्रम, क्रियाकलाप तथा लक्ष्यहरूलाई संशोधन गर्नुपर्ने हुन्छ। यो कार्य बढी लागत प्रभावकारी रणनीतिहरूको छनोट गरी वा केही नीतिगत लक्ष्यलाई प्राथमिकता दिई गर्न सकिन्छ। यसका अतिरिक्त, उदाहरणका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासहरूमाथि पनि विचारगरी यसलाई कम गर्न सकिन्छ कि भनी यसको मूल्याङ्कन गर्नका लागि एकाइ लागतको पनि समीक्षा गर्न सकिन्छ। उचित परिदृश्य नभेटिउन्जेल तथा सरोकारवालाहरूबिच उचित सहमति नहुन्जेल

विभिन्न लागत अनुमान तथा वित्तीय ट्रेड-अफ समावेश गर्दै यसबाट विभिन्न परिदृश्यहरूको सिमुलेसन हुन सक्छ ।

यदि यी परिवर्तनपछि पनि उचित वा सकारात्मक वित्तीय अन्तर रहन्छ भने योजना दस्तावेजमा उक्त अन्तरलाई घटाउन आवश्यक रणनीतिहरूलाई स्पष्ट पार्नुपर्छ । यसभित्र स्थानीय तहका लागि राष्ट्रिय वा प्रदेशस्तरीय वित्तीय लागतमा वृद्धि, लगानीका नयाँ आधारहरूको खोजी गरी स्थानीय तह स्वयंको बजेट, वित्त आयोग सार्वजनिक-निजी साझेदारी तथा, बाह्य सहायतामार्फत आउने विशेष अनुदानलगायतबाट शैक्षिक लगानीको अनुपातमा वृद्धि आदि कुरा पर्छन् ।

आधारभूत शिक्षा निःशुल्क भएकाले घरपरिवारबाट हुने लगानीलाई भरपर्दो लगानी स्रोतका रूपमा लिन हुन्न भन्ने कुरामा ध्यान दिनु महत्त्वपूर्ण छ । वित्तीय अन्तरको स्वीकार्य आकार स्थानीय तहको विशेषतामा निर्भर हुन्छ तथा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूका बिचको सहमतिमा हुनुपर्छ । यी सबै प्रक्रियासँगै सरोकारवालाहरूका बिच सहमति हुनु महत्त्वपूर्ण हुन्छ जसमा स्थानीय, प्रदेश तथा राष्ट्रियस्तरमा अर्थ तथा शिक्षा अधिकृत, स्थानीय व्यक्तिहरू तथा सम्बन्धित विकास साझेदारहरू समावेश हुन्छन् ।

स्थानीय शिक्षा योजनाको यस अन्तिम परिदृश्य तथा वित्तीय कार्यढाँचा (यसलाई मध्यमकालीन खर्च संरचना पनि भनिन्छ) ले सम्भावित परिदृश्यहरूको पुनरावृत्त गर्ने आधारमा निकालिएको निष्कर्षलाई प्रतिविम्बन गर्नुपर्छ ।

यस संरचनाका आधारमा वार्षिक बजेटको विकास गर्नुपर्छ । नेपालमा स्थानीय तहहरूले एक बर्से वार्षिक रणनीतिक कार्यान्वयन योजना (ASIP) र वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेट (AWPB) का साथ काम गर्छन् । स्थानीय शिक्षा योजना कार्यान्वयन गर्न यसलाई वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेटसँग आबद्ध गर्नु अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

सञ्चालन योजना

सञ्चालन योजनालाई कार्ययोजना वा कार्यान्वयन योजना पनि भन्न सकिन्छ । यसले शिक्षा योजनाका रणनीति तथा कार्यक्रमहरूलाई कसरी सञ्चालन तथा कार्यान्वयन गर्ने भन्ने कुरा बताउँछ । यसले स्थानीय शिक्षा योजनाको पूरा अवधिको तुलनामा तुलनामा त्यसको एउटा छोटो अवधिलाई समेट्छ र यो सामान्यतया यो एक वर्षको हुन्छ । सञ्चालन योजनाले निम्नलिखित कार्य गर्छ:

- योजनाका रणनीति तथा क्रियाकलापहरूलाई ठोस क्रियाकलाप तथा कार्यमा रूपान्तरण गर्छ
- जारी अर्थात् कार्यान्वयनमा रहेका तथा नयाँ क्रियाकलापको पहिचान गर्छ
- विभिन्न कार्यक्रमका क्रियाकलाप तथा कार्य गर्ने कार्यान्वयन एकाइ/टोलीको भूमिका तथा जिम्मेवारी स्थापित गर्छ

- विभिन्न क्रियाकलाप तथा कार्यको समयरेखा विकास गर्छ तथा प्रत्येक कार्यान्वयन एकाइ/टोलीका लागि वार्षिक क्रियाकलापको मार्गदर्शन गर्छ
- कार्यक्रमका क्रियाकलाप तथा कार्यान्वयनका लागि क्रियाकलापगत (आइटम) बजेट बनाउँछ
- वित्तीय व्यवस्थापनका आन्तरिक तथा बाह्य स्रोतको पहिचान गर्छ
- नियमित अनुगमन र प्रगति प्रतिवेदनका लागि आधार प्रदान गर्छ
- नतिजा तालिकालाई परिभाषित गर्छ

सञ्चालन योजना शिक्षा योजनाका नीतिगत उद्देश्य तथा रणनीतिअनुरूप हुनुपर्छ । यसले तोकिएको अवधिका लागि कार्यक्रमका क्रियाकलापको वर्णन गर्नुपर्छ जसमा भूमिका, जिम्मेवारी, समय, लागत तथा रकमको स्रोतहरूका बारेमा विस्तृत जानकारी समावेश हुनुपर्छ । सञ्चालन योजना सामान्यतया कार्यक्रमद्वारा सङ्गठित हुन्छ । यस सम्बन्धमा स्थानीय तहहरूले कार्यक्रम डिजाइनका लागि उपयोग गरिने समान उप-क्षेत्र तथा अन्तरविषय क्षेत्र संरचनाको उपयोग गर्न सक्छन् । कार्यक्रमका क्रियाकलापमा निम्नलिखित जानकारी समावेश हुनसक्छन्:

- क्रियाकलापको एक स्पष्ट विवरण: यो कार्ययोजनाको विकासका लागि आवश्यक हुने
- समयावधि: यसले क्रियाकलापका लागि उपलब्ध रकमसँग कार्यान्वयनको वार्षिक लागत अनुमानसँग कतिसम्म मेल खान्छ भन्ने देखाउने
- लगानीको परिमाण (कार्यान्वयनका लागि आवश्यक वित्तीय, मानव तथा भौतिक स्रोतको लगानी): यसले अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यढाँचामा समाविष्ट वार्षिक कार्यान्वयन प्रतिवेदनका लागि मदत गर्ने
- प्रतिफलको परिमाण (उत्पादन, सामान तथा सेवा) तथा एकाइ लागत: यसले वार्षिक कार्यान्वयन प्रतिवेदनका लागि मदत गर्ने
- क्रियाकलापको समग्र लागत जो पहिले नै पहिचान गरिएको बजेटको परिधिभित्र पर्नु आवश्यक हुने
- लगानीको स्रोत जसमा उपलब्ध भएको वा उपलब्ध हुनसक्ने स्रोत माल समावेश हुनुपर्छ । यो वित्तीय कार्यढाँचा तथा बजेटसँग तालमेल हुनुपर्छ जुन स्वयम् बृहत् आर्थिक तथा बजेटरी व्यवस्थापनसँग मेल राख्नुपर्ने
- कार्यान्वयनका लागि उत्तरदायी स्थानीय तह
- अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यढाँचामा समावेश भएका क्रियाकलापले योगदान गर्ने कार्यक्रमका प्रतिफल सूचकहरू ।

सूचनाको स्तर तथा व्यापकता स्थानीय तहको सन्दर्भअनुसार फरक हुन सक्छ । सञ्चालन योजना स्थानीय शिक्षा योजनाको एउटा अङ्गकै रूपमा राख्न वा यसलाई एउटा छुट्टै दस्तावेजका रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

सञ्चालन योजनाको विकास स्थानीय शिक्षा योजनाको सम्भाव्यताको लेखाजोखा तथा प्राथमिकतालाई सुदृढ गर्न गरिन्छ । यदि योजनाको लागत तथा वित्तीय व्यवस्थापनलाई विकास गर्दा लगानी अन्तरको पहिचान गरिन्छ भने सञ्चालन योजनाले कम महत्त्वपूर्ण क्रियाकलापलाई परिमार्जन, स्थगन वा रद्द गर्ने वा नगर्ने भन्ने कुरामा मदत गर्छ । खासमा सञ्चालन योजनालाई योजनाको बजेटसँग आबद्ध गर्नुपर्छ । त्यसैले यसलाई स्थानीयस्तरमा वार्षिक बजेटको तयारी तथा निरीक्षण प्रक्रियाहरूमा सजिलै समावेश गर्न सकिन्छ ।

क्रियाकलापहरूको अनुगमन गर्नका लागि सञ्चालन योजना सोच तालिका वा नतिजा ढाँचाअनुरूपको हुनुपर्छ । यो आधाररेखा तथा लक्ष्य र सत्यापनका माध्यम सहित कार्यहरूलाई मापन गर्ने सूचकसहितको हुनुपर्छ । ढाँचाको कुरा गर्दा सञ्चालन योजनाको विकास गर्नका लागि विभिन्न विधिहरू छन् । युनेस्को आइआइइपीबाट लिइएको एउटा उदाहरण तालिका १ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १ : सञ्चालन योजनाको उदाहरण

Program description	Indicator	Baseline 2024	Target 2029	Means of verification	Timing				Responsibility for implementation
					Q1	Q2	Q3	Q4	
Priority Program 1: Quality education									
Sub-program 1: Disaster and conflict risk reduction									
Planned activities (examples)									
Main activity 1: To increase capacity of education personnel to be better prepared for, withstand, and respond to disasters, conflicts, and insecurity	% of trained education personnel that pass an assessment to test knowledge of issues and interventions related to safety, resilience, and social cohesion	0%	75%	Pre-/post test results					
Sub-activity 1.1: Design context-specific training package for education personnel on addressing risks of disasters and/or conflicts and insecurity	Training package developed and tested	No	Yes	Kit itself	X				Disaster risk management committee at MOE
Sub-activity 1.2: Train education personnel on addressing risks of disasters, conflicts and insecurity	% of education personnel trained on issues and interventions related to safety, resilience, and social cohesion	0%	25%	Reports of training workshops		X			Disaster risk management committee at MOE
Sub-activity 1.3: Develop school-based contingency plans in risky areas	% of education institutions that have contingency plans in risky areas	0%	25%	School inspection reports			X	X	Inspectorate

स्रोत : IIEP (2023).

२.२.५ कार्यान्वयन व्यवस्थापन तथा संस्थागत क्षमता

स्थानीय शिक्षा योजनाको सफल कार्यान्वयन तथा अनुगमनका लागि स्थानीय तहमा कार्यान्वयन व्यवस्थापनको स्थापना तथा संस्थागत क्षमताको सुनिश्चितता हुनु आवश्यक छ ।

योजनाको कार्यान्वयन तथा अनुगमनका लागि कार्यान्वयन व्यवस्थापनभित्र स्पष्ट रूपमा पहिचान गरिएका जिम्मेवारी तथा उत्तरदायित्वहरू समावेश हुन्छन् । यसभित्र विभिन्न प्रश्नका उत्तर हुन्छन्, जस्तै- योजनाको समग्र कार्यान्वयनमा को जिम्मेवार हो ? प्रत्येक विशेष कार्यक्रमका लागि को जिम्मेवार हो ? यस प्रक्रियालाई सहजीकरण गर्न स्थानीय तहको शिक्षा हेर्ने शाखा वा विभागको कार्य विवरणबमोजिमको जिम्मेवारीहरू तोकूपछ ।

योजनाको कार्यान्वयन तथा अनुगमनका लागि लिइने जिम्मेवारी तथा अधिकारहरू योजनाको दस्तावेजमा प्रस्तुत गर्नुपर्छ । यसलाई सरल बनाउन एउटा सङ्गठन चार्टको प्रयोग गर्न सकिन्छ । यो संरचना प्रत्येक स्थानीय तहको विशिष्ट सन्दर्भअनुसार फरक फरक हुनसक्छ । यसका अतिरिक्त विद्यमान संरचना अपर्याप्त भएमा नयाँ संरचनाहरू बनाउनुपर्ने पनि हुन सक्छ ।

भूमिका तथा जिम्मेवारी र अधिकारलाई स्पष्ट रूपमा परिभाषित गर्नुका अतिरिक्त सफल योजना कार्यान्वयन तथा अनुगमनका लागि प्रणाली आवश्यक हुन्छ । शिक्षा शाखा वा विभाग तथा स्थानीय तहका अन्य शाखा वा विभागका साथै प्रदेश तथा राष्ट्रिय तहका सरकारबिच सुदृढ समन्वयको आवश्यकता छ । यसले स्थानीय शिक्षा योजनाको कार्यान्वयन गर्न तथा अनुगमन गर्ने स्थानीय तहको क्षमतासँग सम्बन्ध राख्छ जुन क्षमता विभिन्न तत्त्वहरूबाट प्रभावित हुन्छ ।

कार्यान्वयन क्षमताका आवश्यकताहरूको निर्धारण गर्नका लागि योजना तर्जुमा समिति वा यो कार्य गर्न तोकिएको टोलीले यी कुराको विश्लेषण गर्नुपर्छ:

- सार्वजनिक क्षेत्र व्यवस्थापन तथा संस्थागत प्रवन्ध, यसमा बजेट तथा वित्तीय व्यवस्थापनको गुणस्तर, राजस्व परिचालनको सक्षमता, सार्वजनिक प्रशासन तथा नागरिक सेवा व्यवस्थापनको गुणस्तर, सार्वजनिक क्षेत्रमा पारदर्शिता तथा जबाफदेहिता
- भूमिका तथा जिम्मेवारीको स्पष्टता, भूमिका र संरचनाबिचको सम्बन्ध, स्थानीयस्तरमा तथा स्थानीयतहवाट प्रदेश तथा राष्ट्रिय तहबिच सञ्चार तथा समन्वय, सङ्कट तथा विपत्तपूर्ण अवस्थाका लागि तयारी तथा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलगायत शैक्षिक प्रशासनको प्रभावकारिता
- योग्यता, सिप तथा तालिमलगायत विषय खुल्ने गरी अद्यावधिक गरिएको अधिकारीहरूको व्यक्तिगत विवरण
- बाह्य स्रोतले स्थानीय तहमा शिक्षा क्षेत्रको विकासमा कतिसम्म सहायता पुर्याउँछ भन्ने विषयसहित सहायताको प्रभावकारिता र यससम्बन्धी सिद्धान्तहरू

स्थानीय शिक्षा योजनाका लागि उल्लिखित तत्त्वमध्ये प्रत्येकको महत्त्व कति छ भन्ने कुरा स्थानीय तहको अवस्था विशेषमा निर्भर हुन्छ । यो विश्लेषण शिक्षा क्षेत्रको स्थिति विश्लेषणको अङ्गका रूपमा लिन

सकिन्छ । अन्य अन्तरविषय क्षेत्रसँग गरेझैँ यसलाई पनि स्थानीय शिक्षा योजना कार्यान्वयन व्यवस्थापनको विशेष खण्डमा समावेश गर्न सकिन्छ ।

सबै स्थानीय तहहरूले गर्नुपर्ने कामका लागि वर्तमान अवस्था तथा संस्थागत क्षमताको विश्लेषणका लागि आवश्यक टेम्पलेटका लागि स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी सहजीकरण टुलकिटको, २०८१ को खण्ड ५, पृष्ठ १९-२६ हेर्नुहोस् ।

योजना टोलीले समयमै तथ्याङ्क उपलब्ध हुने कुरामा ध्यान दिनुपर्छ जुन कुरा योजनाको अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका लागि महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

यी सबै विश्लेषणले योजनाको कार्यान्वयन तथा अनुगमनका लागि व्यवस्थापन तथा क्षमता विकासका आवश्यकताको पहिचान गर्ने काममा मद्दत गर्छन् । नतिजाहरूका आधारमा योजनाका उद्देश्यमाथि पुनर्विचार गर्नु, नयाँ संरचनाहरूको स्थापना गर्नु, तथ्याङ्क प्रणालीको विकासका लागि रणनीति वा क्षमता विकासलाई समावेश गर्नु आवश्यक हुन्छ । यस सम्बन्धमा आवश्यक संरचना तथा संस्थागत क्षमताहरूमाथि सहमति गर्ने तथा यस्ता अन्तरलाई पूरा गर्न रणनीतिहरूको विकासका लागि सरोकारवालाहरूसँगको परामर्श आवश्यक हुन्छ । के कुरामा ध्यान दिनुपर्छ भने कार्यान्वयन व्यवस्थाले सम्भावित जोखिम (असुरक्षा, विपत्, राजनीतिक वा आर्थिक सङ्कट) लाई पनि सम्बोधन गर्नुपर्छ ।

२.२.६ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

अनुगमन तथा मूल्याङ्कन संयन्त्रहरू शिक्षा योजना लक्ष्य हासिल गर्ने सही दिशामा चलिरहेको सुनिश्चित गर्न आवश्यक हुन्छ । प्रभावकारी अनुगमन तगा मूल्याङ्कन प्रणालीले क्रियाकलापहरू अपेक्षा गरेअनुसार नै कार्यान्वयन भइरहेका छन् वा छैनन् र लक्ष्य प्राप्त हुँदै छन् वा छैनन्, यदि छैनन् भने किन छैनन् भनी यसको लेखाजोखा गर्नुपर्छ ।

अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका प्राप्तिहरूले:

- (क) नीति निर्माताहरूलाई निर्णयका लागि आधार प्रदान गर्छन्,
- (ख) शिक्षाका सरोकारवाला तथा नागरिक समाजबिच उत्तरदायित्व तथा पारदर्शिताको प्रत्याभूति गर्छन् र
- (ग) शिक्षा क्षेत्रका कर्मचारीहरूको साङ्गठनिक सिकाइलाई प्रवर्धन तथा दिगो राख्छन् ।

अनुगमन तथा मूल्याङ्कन एकआपसका पूरक हुन् तापनि प्रयोजन र विधिका हिसाबले यिनमा फरक छ:

- अनुगमनमा लगानी, प्रतिफल तथा उपलब्धिका सम्बन्धमा नियमित रूपमा वास्तविक-समय-सूचना-जाँच गर्ने कुरा हुन्छ जसको उद्देश्य योजना कार्यान्वयनमा सक्षमतामा सुधार गर्नु हो । अनुगमनका आधारमा कहिलेकाहीँ कार्ययोजनामा समायोजन पनि गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- यसको विपरीत, मूल्याङ्कनमा आवधिक रूपमा गहिरो लेखाजोखा तथा विश्लेषण गरिन्छ । सामान्यतया योजनाको मध्यावधि तथा अन्तिम मूल्याङ्कन गरिन्छ । मूल्याङ्कन प्रक्रियाको लक्ष्य योजनाका उच्च तहका उपलब्धि तथा प्रभावको लेखाजोखा गरिन्छ तथा भावी कार्यक्रम तथा नीतिहरूको सान्दर्भिकता, सक्षमता, प्रभावकारिता तथा दिगोपनमा सुधार गर्न नीतिगत सिकाइ हासिल गरिन्छ ।

अनुगमन तथा मूल्याङ्कनबिचको भिन्नताका विषयमा अझ स्पष्ट हुन युनेस्को आइआइपीले प्रस्तुत गरेका आधारहरू तालिका नं २ मा दिइएको छ, त्यसलाई हेर्नुहोस् ।

तालिका २ : अनुगमन तथा मूल्याङ्कनबिचको भिन्नता

विषय	अनुगमन	मूल्याङ्कन
बारम्बारता वा पटक	योजना कार्यान्वयनका समयमा नियमित रूपमा गरिन्छ	आवधिक रूपमा र कहिलेकाँहीँ गरिन्छ ।सामान्यतया एउटा चरण सकिएपछि वा योजना कार्यान्वयनको अन्त्यमा गरिन्छ
उद्देश्य	योजनाको कार्यान्वयनको प्रभावकारिता सुधार गर्ने र कार्य योजना समायोजन गर्ने	भविष्यका योजना, कार्यक्रम र नीतिहरूको सान्दर्भिकता, प्रभावकारिता, असर र दिगोपनमा सुधार गर्न प्रमाणमा आधारित पृष्ठपोषण प्राप्त गर्ने
विश्लेषणको प्रकार	कार्यान्वयन भइरहेको वास्तविक समयमा नै चेक जाँच गर्ने	गहन प्रकृतिको मूल्याङ्कन र विश्लेषण गर्ने
समय सीमा	अल्पकालीन	दीर्घकालीन, खास कार्यक्रमको कार्यान्वयन सम्पन्न भइसकेपछि
नतिजाको प्रकार	लागत, प्रक्रिया, प्रतिफल र उपलब्धि	उपलब्धिका प्रभाव र असरहरू
प्रगति (के प्रगति हेरिन्छ)	कार्ययोजना, सूचक र परिमाणात्मक लक्ष्यहरू	योजना तथा कार्यक्रमका उद्देश्य र रणनीतिहरू, मापदण्डहरू
सूचनाको स्रोत	प्रशासनिक तथ्याङ्कहरू, एकीकृत शैक्षिक व्यवस्थापन प्रणालीमा आएका सूचनाहरू, प्रगति प्रतिवेदनहरू, द्रुत सर्वेक्षणका प्रतिवेदनहरू	विशिष्टीकृत सर्वे, अध्ययनहरू, अन्तर्वार्ता र सघन तथा समूह केन्द्रित छलफलहरू

सञ्चालक (कोबाट सञ्चालन गरिन्छ?)	कार्यक्रमका प्रबन्ध सञ्चालक, कार्यालयका प्रमुख तथा कर्मचारी, मुख्य अर्थात् प्राथमिक सरोकारवालहरू, लगानी र कार्यान्वयनमा सहयोग गरिरहेका विकास साझेदारहरू	वाह्य एवम् विज्ञ मूल्याङ्कनकर्ताहरू
प्रतिवेदन (कसलाई रिपोर्टिङ् गरिन्छ?)	नीति निर्माताहरू, कार्यक्रमका प्रबन्ध सञ्चालक, प्राथमिक सरोकारवाला र लगानी एवम् कार्यान्वयनमा सहयोग गरिरहेका विकास साझेदारहरूलाई	सरकार, सरकारी निकाय र नीति निर्माताहरूलाई, मुख्य सरोकारवालाहरूलाई तथा वाह्य सरोकारवाला हरूलाई

स्रोत: IIEP (2023)

अनुगमनका मुख्य क्रियाकलापहरू यी हुन्:

- **नियमित अनुगमन गर्ने** : योजना कार्यान्वयनको अनुगमन आयोजना सञ्चालन भइरहेको अवस्थामा कार्यान्वयन एकाइ वा विषय क्षेत्रगत टोलीद्वारा व्यवस्थित बैठक वा अवलोकन वा अन्य तरीकाबाट तथा माध्यमबाट नियमित रूपमा आवश्यक सूचनाहरू प्राप्त गरी गरिन्छ । विशेष गरी स्वीकृत सञ्चालन योजनामा उल्लेख भएको कार्ययोजनाका लक्ष्य तथा सूचकका आधारमा अनुगमन गरिन्छ ।
- **आवधिक समीक्षाहरू गर्ने** : योजना कार्यान्वयनको नियमित सुपरिवेक्षणमा सहयोग गर्न कार्यान्वयन एकाइ वा विषयक्षेत्रगत टोलीद्वारा प्रदान गरिएका सूचनाका आधारमा योजनाको अनुगमन टोली/एकाइद्वारा नियमित अन्तराल (जस्तै : मासिक, त्रैमासिक, अर्धवार्षिक) मा सङ्क्षिप्त तथा स्तरीकृत कार्यसम्पादन प्रतिवेदन तयार गरिन्छ । यसमा अनुगमनका अवधिमा देखिएका प्रगति तथा बाधाका बारेमा उल्लेख गर्नुका साथै क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयनस्तर, प्राप्त अन्तरिमकालीन नतिजा तथा सुधारका लागि सम्भावित प्रस्ताव समावेश हुनुपर्छ । यसमा योजनाको कार्यान्वयन एकाइ/ टोलीको टोलीको भूमिका शिक्षा हेर्ने उच्चस्तरीय कर्मचारीहरू र स्थानीय तहको शिक्षा समितिलाई दिन सकिन्छ ।
- **वार्षिक समीक्षा गर्ने** : योजनाको कार्यान्वयन एकाइ वा टोलीद्वारा उपलब्ध गराइएका सुझावका आधारमा योजनाको अनुगमन टोलीद्वारा तयार गरिएको वार्षिक कार्यसम्पादन प्रतिवेदनका आधारमा समीक्षा गरिन्छ । यसको उद्देश्य वार्षिक तथा मध्यावधिक लक्ष्यका साथै प्रत्येक कार्यक्रमका उपलब्धिहरूको तुलना गरी स्थानीय शिक्षा योजनाका उद्देश्य तथा कार्यान्वयनका चुनौतीहरूको सामना गर्ने दिशामा भएका प्रगतिहरूको मूल्याङ्कन गर्नु हो ।

वार्षिक समीक्षालाई आगामी वर्षको वार्षिक सञ्चालन योजना तथा बजेट बनाउँन पृष्ठपोषणका रूपमा लिनुपर्छ । प्रतिवेदनको ढाँचा सञ्चालन योजनाको ढाँचासँग मेल खाने हुनुपर्छ तथा यसमा एकाइ लागत, परिमाण, प्रत्येक क्रियाकलापका लागि समग्र लागत तथा त्यस वर्षको लक्ष्य हासिल गर्न प्रगतिबारेका सूचना समावेश हुनुपर्छ । प्रगतिको मूल्याङ्कन गर्नका लागि सबै वार्षिक समीक्षाहरूमा उही सूचकहरूको मापन गर्नुपर्छ । यसप्रकारको समीक्षा बैठकमा स्थानीय तहका प्रमुख, उपप्रमुख, शाखा प्रमुखहरू र अन्य मुख्य मुख्य सरोकारवालालाई आमन्त्रण गरेर व्यवस्थित ढङ्गले समीक्षा गर्नुपर्छ । यस समीक्षालाई वार्षिक समीक्षा बैठक (वा संयुक्त समीक्षा बैठक पनि भनिन्छ) का माध्यमबाट सरोकारवालाहरूलाई पृष्ठपोषण प्रदान गर्न उपयोग गर्न सकिन्छ ।

योजनाको मूल्याङ्कन सामान्यतया: मध्यावधि वा अन्तिम गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । यसले कार्यान्वयन अवधिभरिमा भएका ऐतिहासिकताबाट पाठ सिक्ने कुरा सुनिश्चित गर्छ तथा सम्भाव्य स्वार्थ बाझिने कुरालाई हटाई वस्तुनिष्ठताको प्रत्याभूति तथा नतिजाको सुदृढतामा मदत गर्छ ।

मध्यावधि मूल्याङ्कन निर्माणात्मक प्रकृतिको हुन्छ । आवधिक योजनाको समग्र अवधिको बिचको समयमा मध्यावधि मूल्याङ्कन गरिन्छ । यस मूल्याङ्कनको प्रक्रिया तथा नतिजाले कार्यान्वयन सही दिशामा गइरहेको छ छैन भनी निर्धारण गर्छन् र आगामी कार्यान्वयन अवधिलाई कार्यान्वयन योग्य सुझाव तथा कार्यान्वयन प्रक्रियामा थप आकार दिन्छन् । यस प्रकारको मूल्याङ्कनबाट प्राप्त नतिजा तथा सामना गरिएका चुनौतीहरूको लेखाजोखाले निर्णयकर्ताहरूलाई योजनाको बाँकी कार्यकालका लागि कार्यसम्पादन क्षमता बढाउन लक्ष्य तथा कार्यक्रममा समायोजन गराउन मदत गर्छ । वार्षिक समीक्षाजस्तै मध्यावधि मूल्याङ्कनले कम कार्यसम्पादन देखिएका विशेष क्षेत्रहरूमा ध्यान केन्द्रित गराउँदै थप विश्लेषणको आवश्यकता दर्शाउँछ । यी मूल्याङ्कनहरूको योजना स्थानीय तहको शिक्षा शाखा वा विभागले तयार गर्नुपर्छ तथा थप अन्तर्दृष्टि हासिल गर्नका लागि विज्ञहरूद्वारा गराइएको अतिरिक्त मूल्याङ्कन वा अध्ययनको सहायता लिन सकिन्छ ।

अन्तिम मूल्याङ्कनको प्रकृति निर्णयात्मक हुन्छ । योजनाको कार्यान्वयन कति भयो तथा के उद्देश्य पूरा भए भनी यसमा हेरिन्छ । अन्तिम मूल्याङ्कनका प्राथमिक लक्ष्यहरू यी हुन्:

- (क) योजनाको प्रभाव तथा उपलब्धि, सान्दर्भिकता, लागत-प्रभावकारिता तथा दिगोपनको मूल्याङ्कन गर्नु;
- (ख) कुनै कुनै नतिजा किन हासिल भए वा भएनन् भनी लेखाजोखा गर्नु;
- (ग) भविष्यमा नीति परिमार्जन गर्न तथा आगामी स्थानीय शिक्षा योजनाको विकासमा सूचना प्रदान गर्नका लागि नीतिगत सिकाइ प्राप्त गर्नु ।

अन्तिम मूल्याङ्कनले पूरै योजनालाई समेट्छ । यसमा यदि प्रभावको मापन गर्नु एउटा प्रमुख उद्देश्य हो भने दीर्घकालिक प्रभावको मूल्याङ्कन योजना कार्यान्वयनको केही समयपछि नै सञ्चालन गर्नुपर्छ । वस्तुनिष्ठता तथा निष्पक्षता सुनिश्चित गर्न यो मूल्याङ्कन सामान्यतया बाह्य मूल्याङ्कनकर्ताको नेतृत्वमा वा बाह्य र आन्तरिक व्यक्तिहरूको मिश्रणबाट सञ्चालन गरिन्छ ।

स्थानीय तहले योजनाको प्रगतिको समीक्षा गर्न सञ्चालन गर्ने अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको प्रकार सम्बन्धित स्थानीय तहको परिप्रेक्ष्य तथा पहिले नै स्थापित प्रतिवेदन संयन्त्र (स्थानीय, प्रदेश तथा राष्ट्रिय तह)मा निर्भर हुन्छ ।

प्रभावकारी रूपमा शिक्षा योजनाको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न दुइटै तत्वको आवश्यकता हुन्छ:

(क) स्पष्ट रूपमा नतिजाको कथन भएको तार्किक तथा सुसंरचित योजना, जसमा यी कुरा हुनुपर्छ:

- लगानी, क्रियाकलाप, प्रतिफल र उपलब्धिबिच स्पष्ट सम्बन्ध
- उद्देश्य, कार्यक्रम, लक्ष्य तथा सूचकबिच स्पष्ट सम्बन्ध
- प्रत्येक तहको स्पष्ट सूचक तथा लक्ष्यसँग योजना नतिजा शृङ्खलाको सम्बन्ध
- उद्देश्य तथा नतिजाहरू विशिष्ट, मापनयोग्य, हासिल हुन सक्ने, वास्तविक/नतिजामुखी तथा समयबद्ध (SMART) भएको

(ख) विश्वसनीय तथा समयबद्ध सूचनासहित प्रभावकारी सूचना प्रणाली

नतिजा कति हासिल भए भनी मापन गर्न विशेष सूचक तथा यी सूचकहरूलाई पछ्याउन उच्च गुणस्तरीय डाटाबेसका लागि प्रतिवेदन संयन्त्रको आवश्यकता पर्छ । अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीको नतिजा तालिकाले कार्यक्रम डिजाइनको चरणमा परिभाषित उपलब्धि, मध्यमकालीन उपलब्धि तथा प्रतिफललाई मापन योग्य सूचकहरूमा रूपान्तरण गर्छ ।

नतिजा तालिका

शिक्षा योजना नतिजामा आधारित व्यवस्थापन (Result Based Management-RBM)मा निहित हुन्छ । नीतिहरू कार्यान्वयन नतिजा तथा अनुगमन ढाँचासँग तालमेल होउन् भनी सुनिश्चित हुन योजना निर्माताहरूले विभिन्न साधनको प्रयोग गर्छन् ।

नतिजा तालिका एउटा अवधारणात्मक संरचना हो । कुनै पनि कार्यक्रमको नतिजा कसरी प्राप्त गर्न सकिन्छ भनी यसले रूपरेखा प्रदान गर्छ । यसमा कार्य कारण सम्बन्ध, प्रमुख अनुमान तथा सम्भावित जोखिम पनि समावेश हुन्छ । यो तालिकाले सूचकहरूका माध्यमबाट योजनाका उद्देश्य तथा क्रियाकलापहरूको

अनुगमन गर्छ । यसले उद्देश्यका नतिजा, कार्यक्रमका मध्यमकालीन नतिजा तथा क्रियाकलापका प्रतिफलको अनुमान गरी स्थापित लक्ष्यहरूको प्रगति तथा उपलब्धिको मापन गर्छन् । यस सम्बन्धमा नतिजा तालिकालाई स्थानीय शिक्षा योजनाका कार्यक्रम डिजाइनमा निर्धारित उद्देश्य, कार्यक्रम तथा क्रियाकलापको संरचना तथा सङ्गठनसँग आबद्ध गर्नुपर्छ ।

नतिजा तालिकाका दुई मुख्य तत्त्व छन् :

(क) नतिजा प्रणाली

(ख) म्याट्रिक्स

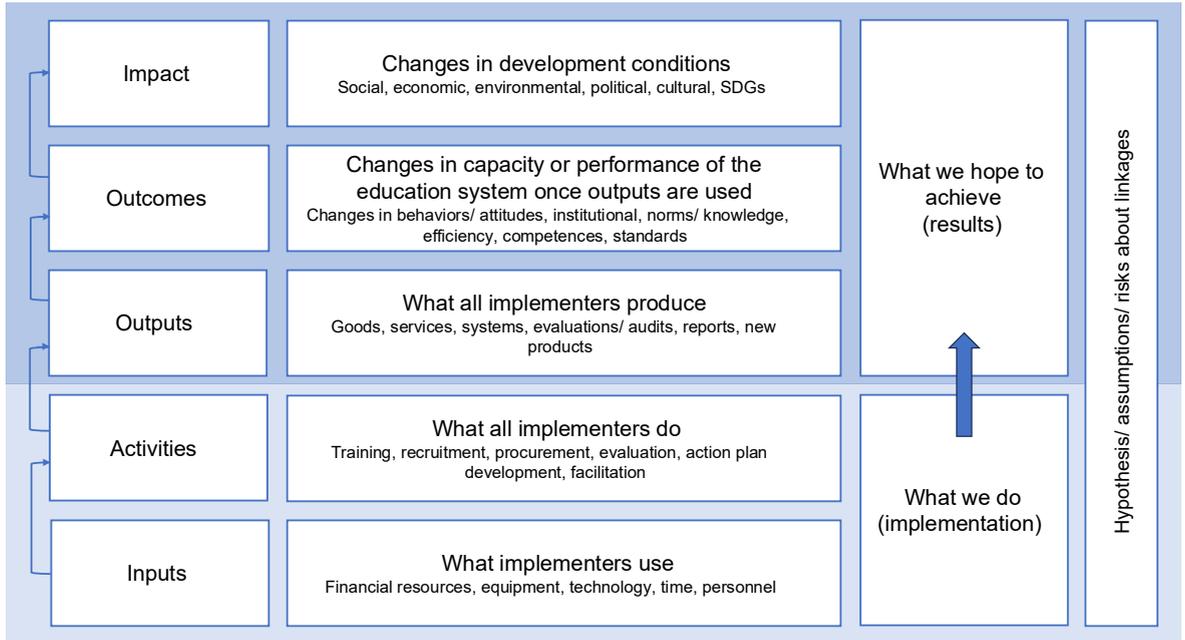
नतिजा प्रणाली कार्यक्रम डिजाइनसँग गाँसिएको हुन्छ तथा यसले शिक्षा योजनाका विभिन्न तत्त्वबिच स्पष्ट कारण तथा प्रभावको सम्बन्धलाई स्थापित गर्नुपर्छ । यसले अपेक्षित नतिजाबिचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्छ तथा प्रत्येक कार्यक्रमका उपलब्धि तथा गैर-उपलब्धिहरूको पहिचानलाई सहजीकरण गर्छ र गैर-उपलब्धिका सम्भावित कारणहरूको लेखाजोखामा सहयोग गर्छ । योजना तर्जुमा समितिद्वारा गठित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन टोलीले उनीहरूको आवश्यकताअनुरूप सर्वोत्तम नतिजा प्रणालीको छनोट गर्न सक्छ, जस्तै- नतिजा शृङ्खला, सोच तालिका, परिवर्तनको सिद्धान्त वा कार्यक्रम डिजाइनका लागि उपयोगी कारण शृङ्खला । तालिका ३ तथा चित्र १३ मा सोच तालिका तथा नतिजा शृङ्खलाको उदाहरण दिइएको छ ।

तालिका ३ : सोच तालिकाको उदाहरण

योजना तह	कार्यक्रमको तर्क	नतिजा	सूचक तथा लक्ष्यहरू	सत्यापनको माध्यम	अनुमान तथा जोखिम
योजना [योजनाको मुख्य रणनीति वा जोड]	नीतिगत लक्ष्य (दीर्घकालीन उद्देश्यहरू)	प्रभाव		[सूचनाको स्रोत]	प्रारम्भिक अवस्थाहरू
उद्देश्यहरू [उपक्षेत्र वा अन्तरसम्बन्धित विषय क्षेत्र]	लक्ष्यहरू (उपक्षेत्र वा अन्तरविषय क्षेत्रका लागि मध्यमकालीन लक्ष्यहरू)	प्रतिफल		[सूचनाको स्रोत]	प्रारम्भिक अवस्थाहरू
रणनीतिहरू	कार्यक्रम/विशिष्ट उद्देश्य तथा लक्ष्यहरू	मध्यमकालीन उपलब्धिहरू		[सूचनाको स्रोत]	प्रारम्भिक अवस्थाहरू
क्रियाकलापहरू	अल्पकालीन/वार्षिक उद्देश्यहरू	प्रतिफल		बजेट	प्रारम्भिक अवस्थाहरू

स्रोत : IIEP (2023).

चित्र १३ : नतिजा शृङ्खलाको उदाहरण

स्रोत : IIEP (2023).

दिइएको तालिका ४ को उदाहरणमा धुलिखेल नगरपालिका (काभ्रेपलाञ्चोक जिल्ला) का चुनौतीहरूमध्ये भारी वर्षा तथा बाढीसँग सम्बन्धित विषयलाई लिएर गरिएको अभ्यास र परिणाम देखाइएको छ । यस अभ्यासले उक्त समस्यालाई आधारमानी अपेक्षित परिवर्तन वा प्रभाव, उपलब्धि, प्रतिफल, क्रियाकलाप तथा लगानी (Input) उल्लेख गर्दै नतिजा शृङ्खलालाई प्रस्ट पारेको छ ।

तालिका ४ : नतिजा शृङ्खलाको उदाहरण

लगानी (Input)	क्रियाकलापहरू	प्रतिफलहरू	उपलब्धिहरू	प्रभाव
बजेट, पाठ्यक्रम विज्ञ, सुविधाहरू, सामग्री, सहजकर्ताहरू, जलवायु उत्थानशील पूर्वाधार विज्ञ	वातावरण शिक्षामा जलवायु परिवर्तन शिक्षा खण्डको विकास गर्ने । ८०% शिक्षकहरूलाई जलवायु परिवर्तन शिक्षामा तालिम सञ्चालन गर्ने । एउटा नयाँ जलवायु परिवर्तन उत्थानशील विद्यालय भवन बनाउने । विपत् जोखिम न्यूनीकरणसँग सम्बन्धित जिम्मेवार एकाइसँग कम्तीमा २ ओटा बैठक सञ्चालन गर्ने ।	पाठ्यक्रम र सिकाइ सामग्रीमा जलवायु परिवर्तन शिक्षा प्रतिबिम्बित भएको । जलवायु परिवर्तन शिक्षा विषयमा शिक्षकहरू तालिम प्राप्त भएको । विद्यालयहरू बढी उत्थानशील भएको विपत् जोखिम न्यूनीकरणसँग सम्बन्धित जिम्मेवार एकाइसँग नियमित बैठक भएको ।	जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी सिकाइ उपलब्धिमा सुधार भएको । जलवायु परिवर्तन विषयमा शिक्षण सिकाइ सक्षम भएको । विद्यालयको पूर्वाधार दृढो तथा राम्रो अवस्थामा सुधार भएको । विपत् जोखिम न्यूनीकरणसँग सम्बन्धित एकाइसँग सहकार्य भएको ।	ज्ञानी युवा उत्पन्न गर्ने उत्थानशील विद्यालय प्रणाली

नतिजा तालिकाका सन्दर्भमा कुरा गर्दा नतिजा कति हासिल भयो भनी मापन गर्दै यसले योजनाको उपलब्धि तथा सम्बन्धित प्रतिफललाई ठोस सूचकहरूमा रूपान्तरण गर्छ । यसै सन्दर्भमा नतिजा तथा सूचकहरू तहअनुसार मेल खानुपर्छ । नतिजा म्याट्रिक्समा चार प्रकारका सूचकहरू समावेश हुन सक्छ (विस्तृत जानकारीका लागि चित्र १४ हेर्नुहोस्) ।

चित्र १४ : लगानी, प्रतिफल, उपलब्धि तथा प्रभाव सूचकहरू

प्रभाव सूचक:

दीर्घकालीन नतिजामा परिवर्तनको मापन गर्छ ।

यी योजनाका दूरदृष्टि र ध्येयसँग सम्बन्धित छन् ।

उपलब्धि सूचक:

अन्तरिमकालीन तथा मध्यमकालीन नतिजा तथा लाभग्राहीहरूमा परेको प्रभावको मापन गर्छ ।

यी योजनाका उद्देश्य तथा कार्यक्रमसँग सम्बन्धित छन् ।

प्रतिफल सूचक:

योजनाका कार्यक्रमको अन्तरिमकालीन तथा ठोस नतिजाको मापन गर्छ ।

लगानी सूचक:

वितरण गरिएका आर्थिक, मानवीय, सामग्री तथा कानुनी स्रोतको मापन गर्छ ।

प्रभाव, उपलब्धि तथा प्रतिफल सूचकहरू योजनाको नतिजासँग सम्बन्धित हुन्छ भने लगानी सूचक योजनाको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित हुन्छ । प्रभाव, उपलब्धि तथा प्रतिफल सूचकहरू सामान्यतया बढी जटिल हुन्छन् र यिनलाई नियमित रूपमा त्यति बढी मापन गरिँदैन ।

नतिजा म्याट्रिक्सले योजनाका विभिन्न नतिजाहरूलाई एउटै तालिकामा समेट्छ । प्रत्येक नतिजामा यी कुरा हुन्छन्: आधार रेखासँगै एउटा विशिष्ट सूचक, मध्यमकालीन तथा अन्तिम लक्ष्य, सूचनाको स्रोत तथा तथ्याङ्क सङ्कलनको जिम्मेवारी तथा आवृत्ति, विश्लेषण तथा प्रतिवेदन । तालिका ५ र ६ मा नतिजा तालिकाका दुई उदाहरण दिइएको छ, एउटा सामान्य र अर्को विद्यालय शिक्षा क्षेत्रको योजना (SESP) को नतिजा म्याट्रिक्सबाट लिइएको छ:

तालिका ५ : नतिजा म्याट्रिक्सको उदाहरण

उद्देश्य १	सूचक	आधार वर्ष सन् २०२४	सन् २०२५	सन् २०२६	सन् २०२७	सन् २०२८	सन् २०२९	लक्ष्य २०२९	सत्यापनको स्रोत	बारम्बारता	जिम्मेवार एकाइ
उपलब्धि वा नतिजा (Outcome) १											
मध्यवर्ति नतिजा (Intermediate Outcome) १.१											
प्रतिफल (Output) १.१.१											
प्रतिफल (Output) १.१.२											

स्रोत : IIEP (2023)

तालिका ६ : विद्यालय शिक्षा क्षेत्रको योजना (२०७९-२०८८) बाट लिइएको
नतिजा खाकाको उदाहरण

क्र.सं.	नतिजा सूचक	एकाइ	आधार वर्ष	लक्ष्य						सूचनाको प्रकार	सत्यापनको स्रोत
			२०७८	२०७९	२०८०	२०८१	२०८२	२०८३	२०८४		
अपेक्षित उपलब्धि १: पाँच वर्ष पुग्दा सबै बालबालिकाले गुणस्तरीय प्रारम्भिक बाल शिक्षा तथा विकास सेवा पूरा गरी कक्षा १ का लागि तत्पर भएको हुने											
१.१.१	प्राबाशिवि/ पूराशि केन्द्रहरूमा कम्तीमा तीन न्यूनतम आवश्यकता पूरा हुने	%	३९.७	४४	४८	५२	५७	६३	९९		एकीकृत शैक्षिक सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (IEMIS)

(स्रोत: विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना पृष्ठ १७३)

यहाँ सूचक छनोट प्रक्रिया तथा केही विशेषताहरूको विश्लेषण गरिएको छः

सूचकहरूमा सहमति गर्नेकार्य प्राविधिक र राजनीतिक दुबै हुन्छन् । दुबैमा व्यावहारिक सम्भाव्यता तथा नीतिगत प्राथमिकताहरूलाई ध्यान दिइन्छ । सूचकका सम्बन्धमा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू तल उल्लेख गरिएको छः

- विशिष्ट, मापनयोग्य, हासिल गर्न सकिने, यथार्थ/नतिजामुखी तथा समयबद्ध हुनुपर्छ
- स्थापित उपलब्धि तथा प्रतिफललाई ध्यान दिनुपर्छ
- प्राविधिक तथा अप्राविधिक प्रयोगकर्ताहरूले स्पष्ट तथा सरल रूपमा बुझ्ने हुनुपर्छ
- स्थानीय तहको औसत अवस्था अनुरूपको हुनुपर्छ
- लिङ्ग, जाति, सामाजिक-आर्थिकस्तर, सङ्घासन्न समूह तथा अन्य सम्बन्धित कुराहरूको पृथकीकृत तथ्याङ्क लिई समता तथा भिन्नताका मुद्दाबारेका सूचना दिने खालको हुनुपर्छ

अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यढाँचामा परिवर्तन गरिरहनु हुँदैन । त्यसकारण टोलीले धेरै सङ्ख्यामा सूचकहरू बनाउनु हुन्न । सबभन्दा वढी सान्दर्भिक खास खास सूचकहरूमात्र राख्नुपर्छ । यसका अतिरिक्त योजनाको कार्यान्वयनका अवधिमा प्रगतिलाई समय समयमा एकै किसिमले मापन गर्न नतिजा तालिकामा सूचकहरूको सूची स्थिर रहनुपर्छ ।

सूचकमार्फत मापन गर्न केही उद्देश्यहरू अन्यभन्दा सरल अर्थात् वस्तुगत हुन्छन् । जस्तै- पहुँच तथा सहभागिता, विद्यालय निर्माण, शिक्षक तालिम, पाठ्यपुस्तक, सुपरिवेक्षण तथा परीक्षाको नतिजा ।

अन्य केही उद्देश्यहरू जस्तै- सक्षम व्यवस्थापन, बालमैत्री शिक्षण, सुपरिवेक्षणको गुणस्तर, शिक्षकबिचको सहयोग र सहकार्य तथा विद्यालय समुदायबिचको सम्बन्ध बढी विषयगत हुन्छ । त्यसैले यसलाई अनुमान गर्न कठिन हुन्छ । उद्देश्यहरूको पहिचान गर्दाका बखत नै यिनलाई कसरी मापन गर्ने भन्ने कुरामा विचार गर्नुपर्छ । योजनाका लागि महत्त्वपूर्ण तर मापन गर्न कठिन छ भने पनि यिनलाई हटाउन हुन्न । सान्दर्भिक सूचक तथा उपयुक्त तथ्याङ्क सङ्कलन विधिको पहिचान गर्नका लागि रचनात्मक विधि अपनाउनुपर्छ । यी उद्देश्यहरूलाई समेट्नका लागि आवश्यकताअनुसार सूचकको छनोट प्रोक्सी या अप्रत्यक्ष सूचकमा भर पर्न सक्छ । सूचक परिमाणात्मक (सङ्ख्या, प्रतिशत, दर, अनुपात, सूचकाङ्क) या गुणात्मक (रणनीतिद्वारा प्रमाणित, विद्यालयमा गएको लगानीको अनुगमनको अवस्था, शिक्षकहरूको सन्तुष्टि) हुन सक्छ ।

सूचकहरू एकीकृत शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमार्फत मापनयोग्य हुनुपर्छ । बजेट तथा मानव स्रोतलगायत, वार्षिक तथ्याङ्क पुस्तिका, सभै तथ्याङ्क, सुपरिवेक्षण प्रतिवेदन, क्रियाकलाप प्रतिवेदन, गुणात्मक घटना अध्ययन, विशेष तथ्याङ्क जस्तै- सेवाग्राहीहरूको सन्तुष्टि तथा पृष्ठपोषण, अवलोकन, अन्तर्वार्ता, लक्षित समूह छलफल तथा साझेदार परियोजना प्रतिवेदनलगायत अन्य प्रशासनिक

तथ्याङ्कलगायतका विषयहरू सूचनाका अन्य स्रोतमा समावेश गरिन्छन् । यी सबै कुरा अनुगमन, सूचनामा पहुँच, तथ्याङ्कको गुणस्तर तथा विश्वसनीयता र स्रोत तथा उपलब्ध समयमा कति जोड दिइन्छ, त्यसमा निर्भर हुन्छ ।

प्रगति तथा मुख्य परिवर्तनहरूलाई प्रभावकारी रूपमा पछ्याउन सबै सूचकहरूमा एउटा निश्चित समयको उपलब्धिलाई आधारस्तम्भका रूपमा समावेश गर्नुपर्छ । यी मूल्य सम्बन्धित सूचक उही मापन एकाइमा हुनुपर्छ । अन्तिम लक्ष्यले योजना कार्यान्वयनको अन्तमा प्राप्त हुने मूल्यलाई सङ्केत गर्छ भने अन्तरिमकालीन लक्ष्यले प्रत्येक वर्ष वा दुई वा तीन वर्षको अन्तरालमा प्राप्त हुने मूल्यलाई सङ्केत गर्छ । लक्ष्यहरू विगतका प्रवृत्तिका आधारमा निर्धारण गर्नुपर्छ तथा वास्तविक रूपमा हासिल गर्न सकिने गरी गहन मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ ।

लक्ष्यको बेन्चमार्किङ तथा पूर्वानुमान र प्रक्षेपणको टेम्पलेटका लागि स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी सहजीकरण टुलकिट, २०८१ को परिच्छेद ५, पृष्ठ १७-१८ हेर्नुहोस् ।

उपलब्धि तथा अन्तरिमकालीन उपलब्धिहरूको मापन गर्ने खासखास सूचकहरूलाई मुख्य कार्यसम्पादन सूचक (Key Performance Indicator-KPI) का रूपमा बुझिन्छ । मुख्य कार्यसम्पादन सूचक भनेको सूचकहरूको सानो सेट हो जसले योजनाका मुख्य उपलब्धिहरूको जाँच गर्न मद्दत गर्छ । मुख्य कार्यसम्पादन सूचकले उपलब्धि तथा अन्तरिमकालीन उपलब्धि तथा योजनाका उद्देश्य तथा कार्यक्रमहरूमा केन्द्रित गर्दै सामान्यतया योजनाका उद्देश्यहरूलाई प्रतिविम्बित गर्छ ।

प्रतिवेदनहरूलाई सरलीकृत गर्न सङ्घीय योजनामा उल्लेख भएअनुसार स्थानीय तहहरूले मुख्य कार्यसम्पादन सूचक तयार गर्न सक्छन् । मुख्य कार्यसम्पादन सूचकको सङ्ख्या कम गर्नुपर्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हुन्छ । अधिक सङ्ख्याका सूचकहरूलाई अर्थ्याउन कठिन हुनुका साथै यसले अलमल गर्न सक्छ र मुख्य प्राथमिकताबाट ध्यान हट्न सक्छ ।

समन्वय तथा सहयोग सुनिश्चित गर्न अन्तिम निर्णयमा पुग्नुअघि सबै सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग सहमत हुनुपर्छ । मुख्य कार्यसम्पादन सूचकले सञ्चालन योजनाका अङ्गका रूपमा रहने लगानी तथा क्रियाकलापलाई जोडिने आवधिक कार्यसम्पादन अनुगमनका सूचकहरूलाई प्रतिस्थापन गर्न हुन्न । यिनीहरूलाई नतिजा म्याट्रिक्समा समावेश गर्न सकिन्छ ।

अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यढाँचाको विकासमा ध्यान दिनुपर्ने पक्षहरू

- योजनाको तर्जुमा तथा अनुगमन टोली/एकाइले बढी जटिल अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यढाँचा बनाउन छोड्नुपर्छ । यस्तो अनुगमनले टोलीलाई वास्तविक कार्यान्वयनबाट वञ्चित गर्न सक्छ र यो कम महत्त्वको हुन जान्छ ।

- अन्तिम अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यढाँचामा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन टोलीको संरचनाबारे जानकारी, सहभागीहरूको बैठकको पटक, प्रतिवेदनको प्रकार, सञ्चालन गरिने अध्ययनहरू, नतिजा म्याट्रिक्स तथा मुख्य कार्यसम्पादन सूचकहरू समावेश हुनुपर्छ । यसले सरोकारवालामाझ योजनाको कसरी मूल्याङ्कन हुँदैछ भन्नेबारेको साझा बुझाइमा मदत गर्नेछ ।
- फर्म्याटको कुरा गर्दा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई योजनाको अन्तिम खण्डमा समावेश गर्नुपर्छ वा शिक्षा प्रणाली तथा कार्यक्रम डिजाइनको स्थिति विश्लेषणमा औँल्याइएअनुसार उपक्षेत्र वा अन्तरविषय क्षेत्र विभाजन गरी सङ्गठन गर्न सकिन्छ ।
- नतिजा तालिकाले प्रत्येक स्थानीय तहको योजनाका लक्ष्य, रणनीति/कार्यक्रम तथा क्रियाकलापका उपलब्धि तथा प्रतिफललाई प्रतिविम्बन गर्छन् तथापि स्थानीय तहपिच्छे भिन्नता हुन सक्छ ।

स्थानीय शिक्षा योजनाको मूल्याङ्कन

विश्वसनीय, सृष्टि तथा प्रभावकारी स्थानीय शिक्षा योजना तर्जुमा गर्न सान्दर्भिकता तथा सुसङ्गतिको मूल्याङ्कन गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । योजनाको स्वीकृति तथा कार्यान्वयन गर्नुभन्दा अगाडि गरिने मूल्याङ्कन प्रक्रिया (Appraisal Process) ले योजनाको सबल तथा सुधार गर्नुपर्ने पक्षको वस्तुगत समीक्षा प्रदान गर्दै योजनाको अन्तिमीकरण गर्न मद्दत गर्छ । विगतका अनुभवलाई हेर्दा कतिपय स्थानीय तहहरूले मूल्याङ्कन प्रक्रिया सञ्चालन गर्नुभन्दा पहिले नै योजनाको कार्यान्वयन सुरु गरिसकेका थिए तर योजनाको गुणस्तर सुनिश्चित गर्न तथा आवश्यक समायोजन गर्नका लागि कार्यान्वयनभन्दा पहिले नै मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ ।

यस खण्डले योजनाको मूल्याङ्कन चरणका लागि मार्गदर्शन गर्छ ।

३.१ स्थानीय शिक्षा योजनाको मूल्याङ्कनमा ध्यान दिनुपर्ने पक्षहरू

मूल्याङ्कन प्रक्रियाले शिक्षा योजनाको सबल तथा कमजोर पक्षको वस्तुगत लेखाजोखा गर्छ । योजनाको मूल्याङ्कन अन्तर्वार्ता तथा छलफलमा विभिन्न व्यक्तिहरूलाई संलग्न गराई सहभागितामूलक ढङ्गबाट गर्नुपर्छ । योजना मूल्याङ्कनका लागि सूचना सङ्कलन गर्दा विवरण सङ्कलन गर्ने मात्र नभई शिक्षा क्षेत्रका लागि नीति संवादमा सुधार ल्याउन पनि परामर्शहरू गर्दै जानुपर्छ । स्थानीय तहमा मूल्याङ्कन गर्दा अन्तर्वार्ता तथा छलफल सत्रहरूको सञ्चालन गर्नुपर्छ ।

मूल्याङ्कनलाई विश्वसनीय सूचनामा आधारित गर्नु आवश्यक छ । यसका लागि सूचनाको सत्यतथ्य जाँच हुनुपर्छ । यसका अतिरिक्त मूल्याङ्कनको पृष्ठपोषणलाई अन्तिम मस्यौदामा समावेश गर्नुपर्छ ।

मूल्याङ्कन प्रक्रियाको नेतृत्व योजना निर्माणमा संलग्न भएका भन्दा बाहिरका विज्ञहरूद्वारा गर्नुपर्छ । उनीहरूलाई मूल्याङ्कनमा स्वतन्त्रता हुनुपर्छ । स्वार्थ बाझिन नदिन तथा मूल्याङ्कन प्रक्रियाको वैधतालाई सुदृढ बनाउन मूल्याङ्कनकर्ता तटस्थ तथा वस्तुनिष्ठ रहनुपर्छ ।

मूल्याङ्कनकर्तामा समता, वित्तीय कार्यढाँचा तथा मोडेल, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन संरचना तथा स्थानीय तहको विशेषताका बारेमा ज्ञान हुनुपर्छ । साथै उनीहरूले स्थलगत अध्ययन गर्नुपर्छ ।

योजना तयार गर्ने मार्गदर्शन जस्तै यस दस्तावेजका मूल्याङ्कन मार्गदर्शन पनि सबै स्थानीय तहका लागि सामान्य नै हुन्छ । यसकारण तिनलाई प्रत्येक स्थानीय तहका विशिष्ट विशेषताअनुसार संशोधन गर्न सकिन्छ । यसका अतिरिक्त यी मार्गदर्शनहरूलाई अद्यावधिक गर्नुपर्छ तथा जलवायु परिवर्तन, सरकार, व्यवस्थापन, बजेटको उपलब्धता तथा सम्भावित सङ्कट प्रकरणहरूमा हुने परिवर्तनहरूलाई ध्यानमा राखी स्थानीय सन्दर्भ तथा आवश्यकताअनुसार अनुकूलन गर्नुपर्छ ।

३.२ मूल्याङ्कनको पूर्व परीक्षण म्याट्रिक्स

मूल्याङ्कन प्रक्रियाको थालनी मूल्याङ्कन पूर्वपरीक्षण म्याट्रिक्सद्वारा गर्न सकिन्छ । यसमा शिक्षा क्षेत्र मूल्याङ्कनको मार्गदर्शनका आधारमा विकसित मुख्य प्रश्न तथा उप-प्रश्नहरूको एउटा सूची बाकस ७ मा समावेश छ (IIEP & GPE, 2015a) । त्यसमा भएका मुख्य प्रश्नहरूलाई नेपालको सन्दर्भमा अनुकूलन गर्न सकिन्छ । प्रश्नहरूको उद्देश्य मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई मार्गदर्शन गर्नु तथा एउटा संरचना प्रदान गर्नु हो । विस्तृत प्रश्नहरूका लागि अनुसूची ४ हेर्नुहोस् ।

यस साधनले मूल्याङ्कनकर्तालाई विश्वसनीय तथा सुदृढ शिक्षा योजनाका लागि महत्त्वपूर्ण मानिएका प्रमुख विशेषताहरूको पूर्व परीक्षण गर्न छुटेका पक्ष वा स्थानीय शिक्षा योजनामा सुधार गर्न आवश्यक पक्षहरूको पहिचान गर्न मद्दत गर्छ । स्थानीय तहमा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँगको परामर्शका आधारमा यो कार्य सम्पन्न गर्न सकिन्छ । म्याट्रिक्सको उपयोग मूल्याङ्कन प्रक्रियाको अन्तमा मुख्य प्राप्तिको निष्कर्षका रूपमा पनि गर्न सकिन्छ ।

म्याट्रिक्समा रहेका प्रश्नहरूलाई यस स्रोतपुस्तिकाको खण्ड १ मा विश्वसनीय, सुदृढ तथा प्रभावकारी स्थानीय शिक्षा योजनाको विशेषताका आधारमा व्यवस्थित गरिएको छ । मूल्याङ्कनकर्ता स्थानीय सन्दर्भका आधारमा प्रश्नहरूलाई परिमार्जन गर्न तथा स्पष्ट पार्ने उद्देश्यले प्रश्न वा उपप्रश्न थप्न स्वतन्त्र हुने छन् ।

बाकस ७ : मूल्याङ्कन पूर्व परीक्षण म्यट्रिक्स: स्थानीय शिक्षा योजनाको मूल्याङ्कनका लागि मुख्य प्रश्नहरू

१. नेतृत्व तथा सहभागिता: के योजना तयारी प्रक्रिया स्थानीय तहको नेतृत्वमा, सहभागितामूलक तथा पारदर्शी छ?
  - नेतृत्व तथा स्वामित्व: स्थानीय शिक्षा योजनामा स्थानीय नेतृत्व, साझेदार तथा समुदायको स्वामित्व कुन हदसम्म प्रतिविम्बित भयो?
  - सहभागिता प्रक्रिया: स्थानीय सरोकारवाला तथा अन्य सहभागी र समुदायकाबिचको संलग्नताको स्तर के हो?
  - क्षमता विकास: शिक्षा नीति तथा योजनामा स्थानीय क्षमता विकास गर्ने अवसरका रूपमा योजना तयारीलाई कुन हदसम्म उपयोग गरिएको थियो?
२. स्थिरता तथा सान्दर्भिकता: के योजना स्थानीय तहमा प्रमुख शैक्षिक चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्ने रणनीति तथा कामहरूको एक ठोस सङ्ग्रह हो?
  - शिक्षा क्षेत्रको प्रमाणमा आधारित स्थिति विश्लेषण: कुन अनुभवजन्य प्रमाण उपलब्ध थियो तथा के यसलाई प्रभावकारी ढङ्गले उपयोग गरिएको थियो?
  - नीति तथा कार्यक्रमहरूको सान्दर्भिकता: के प्रस्तावित उद्देश्य तथा कार्यक्रम चुनौतीका लागि सान्दर्भिक छन्?
  - वित्तीय कार्यढाँचाको स्थिरता: के वित्तीय कार्यढाँचा पर्याप्त तथा विश्वसनीय छ?
  - सञ्चालन योजनाको स्थिरता: के सञ्चालन योजनाले ठोस परिचालन खाका प्रदान गर्छ?
३. समता, सक्षमता तथा सिकाइ: के स्थानीय तहमा शिक्षाको कार्यसम्पादनलाई बढाउन समता, सक्षमता तथा सिकाइका मुद्दाहरूलाई राम्ररी सम्बोधन गरिएको छ?
  - रणनीतिहरूको सुदृढता तथा सान्दर्भिकता: के समता, सक्षमता तथा सिकाइ तीन मुख्य आयामहरूलाई सम्बोधन गर्न डिजाइन गरिएका रणनीति तथा कार्यक्रम सान्दर्भिक छन्?
  - रणनीति परिवर्तन: के रणनीतिहरू रूपान्तरणात्मक परिवर्तन हुने गरी डिजाइन गरिएको छ?
  - नतिजा कार्यढाँचा: के नतिजा कार्यढाँचाको उपयोग समता, सक्षमता तथा सिकाइ तिनै पक्षको सुधारको अनुगमनका लागि गर्न सकिन्छ?
४. सामञ्जस्य: के स्थानीय शिक्षा योजनाका विभिन्न अवयवबिच तथा स्थानीय शिक्षा योजनासँग प्रदेश स्तरीय र राष्ट्रिय शिक्षा क्षेत्रको योजनाबिच तालमेल छ?
  - रणनीति, कार्यक्रम तथा क्रियाकलापबिचको सामञ्जस्य: के स्थानीय शिक्षा योजनाका विभिन्न अवयवहरूबिच एकरूपता छ? के प्रदेशस्तरीय तथा राष्ट्रिय योजना तथा अन्य स्थानीय योजनासँग सामञ्जस्यता छ?
  - बजेटसँग तादात्म्य राख्ने व्यापक लागत बजेट: स्थानीय शिक्षा योजनाका अन्य भागसँग परिदृश्य तथा लागत कत्तिको मेल खान्छ?
  - अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सूचकको सामञ्जस्य: के अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका सूचकहरू नीतिगत उद्देश्य तथा योजनाबद्ध कार्यक्रम तथा क्रियाकलापअनुरूपका छन्?

५. सम्भव, कार्यान्वयनयोग्य तथा अनुगमनयोग्य: के वित्तीय व्यवस्थापन, कार्यान्वयन तथा अनुगमन व्यवस्थापनले उपलब्धिका लागि राम्रो दृष्टिकोण प्रदान गर्छन्?
- वित्तीय सम्भाव्यता: के वित्तीय योजना पर्याप्त तथा यथार्थवादी छ?
  - प्रणालीको क्षमता: के योजनाले कार्यान्वयनलाई प्रभावित गर्ने बाधाहरूको पहिचान तथा सम्बोधन गर्छ?
  - सुशासन तथा जबाफदेहिता: के पूरै प्रणालीमा सुशासनको अभ्यास तथा व्यवस्थापनको जबाफदेहितालाई सुधारने तथा स्थापित गर्ने रणनीतिहरू छन्?
  - कार्यान्वयनका जोखिम तथा जोखिम न्यूनीकरण: के स्थानीय शिक्षा योजनाको डिजाइन गर्दा कार्यान्वयनका सम्भावित जोखिम तथा बाधाहरूलाई ध्यान दिइएको छ?
  - सुदृढ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यढाँचा: के सुदृढ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीले नतिजा कार्यढाँचामा वर्णन गरिएका प्रतिफल तथा उपलब्धिको दिशामा भएका प्रगतिको अनुगमन गर्न वैध तथा विश्वसनीय तथ्याङ्कका आधारमा सुदृढ सूचकहरू प्रदान गर्छ? के कार्यान्वयनका अवधिमा व्यापक स्वामित्व कायम राख्नका लागि प्रतिवेदन, पृष्ठपोषण तथा परामर्श संयन्त्र पारदर्शी तथा पर्याप्त छन्?

३.३ व्यावहारिक मुद्दाहरू

यस खण्डमा स्थानीय शिक्षा योजनासँग सम्बन्धित व्यावहारिक मुद्दाहरूमाथि चर्चा गरिएको छ । यो जिपीइ तथा युनेस्को आइआइइपीद्वारा सञ्चालित तालिम (GPE-IIEP Training on the Fundamentals of Independent Appraisal of Education Sector Plans, 2024) तथा त्यसका आधारमा सन् 2024 मा नेपालमा गरिएको मूल्याङ्कन प्रक्रियाका अवधिमा प्राप्त अनुभव तथा ज्ञानमा आधारित छ । यसमा एक "विशिष्ट क्यालेन्डर" पनि समावेश छ जसमा विभिन्न क्रियाकलापका लागि चरणहरू तथा अनुमानित समय पनि समावेश छ । यो स्थानीय शिक्षा योजनाको मूल्याङ्कनको पूर्ण प्रक्रियाको अङ्ग हुनुपर्छ ।

३.३.१ मुख्य चरणहरू

मूल्याङ्कन प्रक्रियाका तीन मुख्य चरण छन् । यिनलाई चित्र १५ मा वर्णन गरिएको छ:

चित्र १५ : योजना मूल्याङ्कन प्रक्रियाका चरणहरू

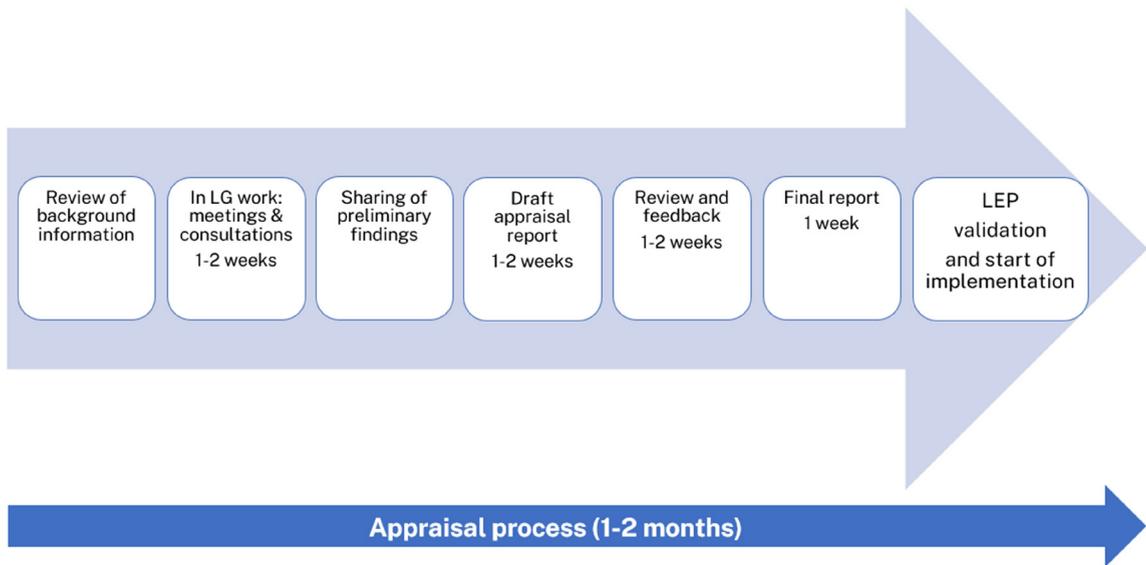

एउटा आदर्श परिदृश्यमा मूल्याङ्कन प्रक्रियामा क्रमबद्ध रूपमा यी क्रियाकलाप समावेश हुन्छन्:

१. पृष्ठभूमि सूचनाको सिंहावलोकन
२. स्थानीय सरकारसँग बैठक तथा परामर्श (१-२ हप्ता)
३. प्रारम्भिक प्राप्तिहरूको सेयर गर्ने
४. मस्यौदा मूल्याङ्कन प्रतिवेदन तयार गर्ने (१-२ हप्ता)
५. पृष्ठपोषण सङ्कलन तथा समीक्षा गर्ने (१-२ हप्ता)
६. अन्तिम प्रतिवेदन तयार गर्ने (१ हप्ता)
७. प्रतिवेदनका आधारमा स्थानीय शिक्षा योजनाको परिमार्जन, स्वीकृति तथा कार्यान्वयन गर्ने

मूल्याङ्कनका लागि विशिष्ट क्यालेण्डरलाई चित्र १६ मा देखाइएको छ ।

चित्र १६ : मूल्याङ्कनका लागि विशिष्ट क्यालेण्डर

मूल्याङ्कनको पूरै प्रक्रियामा लगभग डेढदुई महिना लाग्न सक्छ, यद्यपि सन्दर्भअनुसार समयसीमा फरक हुन सक्छ । यी क्रियाकलापहरूको विश्लेषण तलका यसप्रकार उपखण्डमा अझै विस्तृत रूपमा चर्चा गरिएको छ ।

३.३.२ विस्तृत समीक्षा

मूल्याङ्कनको पहिलो चरण पृष्ठभूमि सूचनाको पहिचान तथा समीक्षा गर्नु हो । यसले मूल्याङ्कनकर्तालाई योजना तयारी गर्दाको सन्दर्भ बुझ्न, मस्यौदा योजनामा रहेका रणनीतिहरू स्थानीय तहको शैक्षिक

अवस्थाअनुरूप तथा प्रदेश र राष्ट्रियस्तरसँग तादात्म्य छ/छैन भनी मूल्याङ्कन गर्न तथा स्थानीयस्तरमा बढी चाप पर्ने मुद्दाहरूको पहिचान गर्न मद्दत गर्नेछ । यससँग सम्बन्धित सूचना स्थानीय योजना तर्जुमा समिति वा स्थानीय तहका अधिकारीहरूले मूल्याङ्कन टोलीलाई यथाशक्य छिटो उपलब्ध गराउनुपर्छ । यसमा यी कुराहरू समावेश हुन सक्छन् :

- समग्र नीति तथा योजना दस्तावेज, जस्तै- स्थानीय विकास योजना, स्थानीय तहको शिक्षामा प्रभाव पार्ने मुद्दालाई सम्बोधन गर्ने अन्य दस्तावेज
- स्थानीय तहमा शिक्षाको स्थिति तथा प्रवृत्तिको वर्णन गर्ने खालका दस्तावेज, जस्तै- स्थानीय शिक्षा योजनाको पछिल्लो मस्यौदा, जसमा (उपलब्ध भए) सञ्चालन योजना तथा वित्तीय सिमुलेसन मोडल
- स्थानीय तहमा लागु भएका शिक्षा नीति तथा कार्यक्रमहरूको वर्णन गर्ने दस्तावेजहरू ।

यसका अतिरिक्त मूल्याङ्कनकर्ताले देहायका विषय पनि अध्ययन गर्नुपर्छ:

- सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीयतहमा राजनीतिक तथा सामाजिक-आर्थिक स्थितिको सिंहावलोकन गर्ने दस्तावेज, जस्तै- पछिल्ला विषयक्षेत्रगत अध्ययन, राजनीतिक मुद्दा सम्बन्धका लेख, सामाजिक विश्लेषण वा सर्भे वा मुलुकलाई प्रभावित गर्ने मुख्य मुद्दासम्बन्धी समाचारहरू
- यसमा उपलब्ध भएसम्म तथा प्रदेशस्तरीय शिक्षा क्षेत्र योजना, राष्ट्रिय, प्रदेशस्तरीय तथा स्थानीय तहको शिक्षा क्षेत्रको स्थिति विश्लेषण प्रतिवेदन को अध्ययन पर्छ । साथै उपलब्ध भएसम्म शिक्षा क्षेत्रमा विद्यमान स्थितिको निदान/विश्लेषण, शिक्षा अनुगमन प्रतिवेदन वा संयुक्त समीक्षा, शिक्षा खर्चको समीक्षा, मुख्य विषय क्षेत्रमा गरिएका अन्तर्राष्ट्रियस्तरका अनुगमन, मूल्याङ्कन र अध्ययनका पछिल्ला प्रतिवेदन र शैक्षिक तथ्याङ्क (युनेस्को, विश्व बैङ्क, एसियाली विकास बैङ्कलगायत अन्य अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाका अध्ययन मूल्याङ्कनसम्बन्धी प्रतिवेदन मूल्याङ्कन, आदि) पनि अध्ययन गर्नुपर्छ ।

सूचनाको पहिलो सिंहावलोकनमा स्थानीय तहको योजना तर्जुमा समितिका सम्पर्क व्यक्तिसँग पहिलो चरणको परामर्श समावेश हुन्छ । यसमा वर्तमान मुद्दा, रणनीति तथा नतिजा, पछिल्ला घटनाक्रम तथा प्रत्येक सरोकारवाला समूहका मुख्य व्यक्तिहरूको दृष्टिकोण ग्रहण गरिन्छ । यिनलाई मूल्याङ्कन प्रक्रियाका क्रममा परामर्शका लागि प्राथमिकीकरण गर्नुपर्छ ।

मूल्याङ्कन प्रक्रियाको सङ्गठनका सन्दर्भमा अन्तिम चरण एउटा मूल्याङ्कन तालिकाको विकाससँग सम्बन्धित छ । मूल्याङ्कनको अवधिलाई यी तत्त्वहरूले निर्धारण गर्छन्- पृष्ठभूमि दस्तावेजको समीक्षा गर्न आवश्यक समय, मूल्याङ्कन प्रक्रियाका अवधिमा आयोजना गरिने सरोकारवालसँगको परामर्श, बैठक वा अन्तर्वार्ताको सङ्ख्या तथा स्थानीय सरकार र सम्बन्धित सरोकारवालाहरूद्वारा पृष्ठपोषण प्रदान गर्न आवश्यक समय ।

३.३.३ परामर्श तथा प्रतिवेदनको मस्यौदा बनाउने

एकपटक पृष्ठभूमि सूचनाको पहिचान तथा समीक्षा, सरोकारवालाहरूको पहिचान तथा मूल्याङ्कन तालिकाको विकास भएपछि मूल्याङ्कनको सुरुवाती अर्थात् प्रारम्भिक बैठकको व्यवस्था गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यो प्रारम्भिक बैठकले मूल्याङ्कनकर्ता तथा स्थानीय तहको योजना तर्जुमा समितिबिच स्थानीय शिक्षा योजना मूल्याङ्कन प्रक्रियाको वारेमा सरोकारवाला सबैमा सामान्य एवम् साझा बुझाइ स्थापित गर्न मदत गर्छ । यसले यी पक्षलाई सम्बोधन गर्नुपर्छ:

- **मूल्याङ्कनको उद्देश्य:** यसले स्थानीय सरकारद्वारा गरिएका रणनीतिक विकल्प ठिक वा बेठिक भन्ने नभई स्थानीय तहमा शिक्षाको अवस्था तथा स्थानीय, प्रदेशस्तरीय तथा राष्ट्रिय शिक्षा योजनामा प्राथमिकताप्राप्त कार्यक्रमअनुरूप छन् भन्ने सुनिश्चित गर्नु हो । आवश्यक परेमा योजनाको सम्भाव्यतालाई कसरी सहज बनाउन सकिन्छ भनी पहिचान गर्नु हो ।
- **सरोकारवालाहरूको संलग्नता:** यसले योजनाको स्वामित्वलाई सुदृढ गर्छ (कुनै कुनै मामलामा शिक्षाका लागि स्रोतको परिचालन गर्ने स्थानीय सरकारका प्रयासलाई अभिवृद्धि गर्छ) ।
- **मूल्याङ्कनकर्ताको भूमिका:** यो सरोकारवालाहरूबाट स्वतन्त्र हुनुपर्छ । मूल्याङ्कनको समीक्षा गर्ने स्थानीय अधिकारी तथा सरोकारवालाहरूले निष्कर्ष तथा सिफारिसहरूलाई प्रमाणित गर्न हुन्न ।
- मूल्याङ्कनका आधार स्थापित मापदण्डअनुरूपको हुनुपर्छ ।
- प्रमाणमा आधारित तथा पारदर्शी विधि तथा सन्तुलित निष्कर्षका लागि विचारहरूको सत्यापन सहितको प्रक्रिया
- अन्तिम मूल्याङ्कन प्रतिवेदन पेस गरेपछि गरिने कार्यहरू

मूल्याङ्कन गर्नका लागि पर्याप्त प्रमाण सङ्कलन गर्न मूल्याङ्कन प्रक्रियामा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग परामर्श गर्नुपर्छ ।

स्थानीयस्तरमा यी सरोकारवालाहरू स्थानीय तहको योजना तर्जुमा समितिको अङ्ग हुनुपर्छ । खण्ड-१ मा चर्चा गरिएझैं स्थानीय तहमा सबै शिक्षा सरोकारवालाहरूको सम्भव भएसम्म प्रतिनिधित्व हुनुपर्छ ।

प्रत्येक सरोकारवालाहरूले आफ्नै दृष्टिकोणअनुसारको विचार व्यक्त गर्नुपर्छ । यस्तो हुनका लागि यी कुरा हुनुपर्छ:

- मूल्याङ्कनकर्तामा योजनामा समावेश हुने सन्दर्भ, मुख्य मुद्दा तथा रणनीतिबारे राम्रो बुझाइ हुनुपर्छ । यो एक विस्तृत पृष्ठभूमि दस्तावेजको समीक्षाको आयोजना गरी प्राप्त गरिन्छ ।

- मूल्याङ्कनकर्ताले पहिले नै स्पष्ट पार्नुपर्ने प्रश्न/मुद्दाहरूलाई प्राथमिकता दिई बैठक तथा अन्तर्वार्तासहित एजेन्डालाई तार्किक क्रममा व्यवस्था गर्ने
- विभिन्न सरोकारवालाहरूको सङ्ख्या, स्थान, समयको उपलब्धता, समेटिएका मुद्दाको प्रकार आदिका आधारमा सूचना सङ्कलन गर्ने प्रविधिको छनोट गर्ने तथा तिनीहरूलाई थप अनुकूलन गर्ने । जब सरोकारवालाहरूको भावना, मुद्दा तथा प्रतिक्रियालाई तिनको स्थितिका सन्दर्भमा बुझ्ने प्राथमिकता हुन्छ वा जब समूहमा कुनै व्यक्ति पदसोपानका कारणले अप्ठेरोमा हुन्छ तब अन्तर्वार्तालाई प्राथमिकता दिइन्छ । मूल्याङ्कनकर्ताले बैठकहरूलाई लक्षित समूह छलफलमा व्यवस्थित गर्न सक्छ । यस सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण जानकारीहरू नछुटोन् भन्नका लागि टिपोट गर्ने व्यक्तिको सहयोग लिन सकिन्छ । लक्षित समूहका लागि मूल्याङ्कनकर्ताले उपयुक्त सङ्ख्या, छलफलका लागि समय तथा प्रश्नको छनोट गर्नुपर्छ । उसले सबै व्यक्तिको सहभागिता पनि सुनिश्चित गर्ने
- दिइएका मार्गदर्शनलाई साधनका रूपमा प्रयोग गर्ने

मूल्याङ्कनकर्ताले पृष्ठभूमि सूचनाको परिमार्जन गर्नुअघि मूल्याङ्कन क्यालेन्डरको सुरुमा परामर्शका लागि सम्पर्क बिन्दु तथा सरोकारवालाहरूसँग सम्पर्क गर्नुपर्छ ।

एकपटक सूचना एकीकृत गर्ने प्रक्रिया पूरा भएपछि यसलाई उपयुक्त तार्किक तथा सान्दर्भिक प्राप्तिमा प्रशोधन गर्नु आवश्यक छ । यस सम्बन्धमा सामान्य चुनौती भनेको सबै सूचनालाई प्रशोधन गर्न पर्याप्त समय समय नहुनु, सरोकारवालाहरूसँग राय बाझिनु तथा प्राप्तिप्रति सबै सरोकारवालाहरूको सहमति नहुनु अथवा केही सरोकारवालाले आफ्नै विचार लाद्न खोज्ने प्रयास हुनु पनि हो । स्थानीय शिक्षा अधिकृतहरूका लागि योजनाको तयारी शिक्षामा सुधार गर्न प्रतिबद्ध हुने एक राजनीतिक रूपले महत्त्वपूर्ण अवसर हो । सकारात्मक मूल्याङ्कनले विश्वसनीयता बढाउँछ ।

सूचना प्रशोधनका लागि आवश्यक समय स्थानीय योजना तर्जुमा समिति वा शिक्षा हेर्ने एकाइ तथा सरोकारवालाहरूले उपलब्ध गराउने तथ्याङ्कमा भरपर्छ । स्थानीय अधिकारीहरूद्वारा प्रक्रियाहरूलाई प्राथमिकीकरण तथा संस्थागत गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । प्रशोधनमा तीव्रता ल्याउनका लागि मूल्याङ्कनकर्ताले सूचना एकीकृत गर्दा प्राप्तिको आँकलन गर्न सक्छन् । अपरिपक्व प्राप्ति नआउन् भन्नका लागि, खुलापनसहित सत्यापन सुनिश्चित गर्नुपर्छ । मूल्याङ्कनकर्ताहरूले सबै सरोकारवालाको अवस्थालाई वस्तुनिष्ठ रूपमा ध्यानमा राख्नुपर्छ । असहमति उत्पन्न हुने अवस्थामा व्यावसायिक नैतिकता तथा स्वतंत्रता कायम राखिरहनका लागि प्रमाणमा आधारित प्रतिक्रिया प्रदान गर्नुपर्छ ।

३.३.४ मूल्याङ्कन सम्पन्न गर्ने तथा अनुगमन

एक पटक सूचनाको प्रशोधन सकिएपछि दोस्रो चरण भनेको स्थानीय अधिकारी तथा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग पृष्ठपोषण लिनु हो । यो सामान्यतया सबै सम्बन्धित सरोकारवालासँगको बैठकमा प्रस्तुतिबाट गरिन्छ ।

यस बिन्दुमा प्राप्तिहरू निश्चित भइसकेका हुँदैनन् त्यसकारण मूल्याङ्कनकर्ताहरूले दर्शकहरूका कुनै पनि अवलोकन, पुष्टि या प्रश्नहरूमा ध्यान दिनुपर्छ । यसले सहमति, असहमति तथा अनिश्चितताका क्षेत्रको पहिचान गर्न योगदान दिने छ । यो मूल्याङ्कनकर्ताका लागि मुद्दाहरूलाई राम्ररी बुझ्न, प्राप्तिहरूको परीक्षण गर्न तथा असहमतिहरूलाई मिलाउन सिकाइ अवसरका रूपमा पनि काम गर्छ ।

प्रारम्भिक निष्कर्ष शेयर गरेपछि मस्यौदा प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्छ जसलाई मूल्याङ्कनकर्ताले स्थानीय अधिकारीहरूसँग लिखित पृष्ठपोषण लिनका लागि उपलब्ध गराउने छ । यस प्रक्रियाका लागि मस्यौदा गर्न एकदुई हप्ता र पृष्ठपोषण लिन थप एकदुई हप्ता लाग्न सक्छ ।

सरोकारवालाहरूको पृष्ठपोषणका आधारमा अन्तिम प्रतिवेदन तयार गर्न मूल्याङ्कनकर्ताले आवश्यक परिमार्जन गर्ने छ । यस प्रक्रियामा मूल्याङ्कनकर्ताले आफ्नो निष्पक्षता कायम राख्दै, विभिन्न सरोकारवालाबाट प्राप्त टिप्पणीहरूको सान्दर्भिकताको लेखाजोखा गर्नुपर्छ ।

मूल्याङ्कन प्रतिवेदनका लागि निश्चित फर्म्याट त छैन तर नमुनाका रूपमा मार्गदर्शन गर्न खण्ड ३.२ मा प्रस्तुत पाँच मुख्य मूल्याङ्कनका आधार दिइएको छ । यसले मूल्याङ्कन प्रक्रियाका सबै आवश्यक तथा सान्दर्भिक सूचनाहरूलाई समेट्छ तथा विभिन्न पालिकाबिच एकरूपता पनि कायम गर्छ ।

अन्तिम मूल्याङ्कन प्रतिवेदनमा सिफारिसहरू विश्लेषणात्मक रूपले सुट्ट तथा औचित्यपूर्ण रूपले पारदर्शी, तटस्थ, स्पष्ट तथा रचनात्मक हुनुपर्छ । मूल्याङ्कनकर्ताले सरकारद्वारा बनाइएका रणनीतिक विकल्पहरूको सम्मान गर्नुपर्छ । योजना कार्यान्वयनभन्दा पहिले सम्भाव्य संशोधन/कार्यान्वयनका सम्बन्धमा यथार्थवादी हुनुपर्छ । योजना अनुमोदनभन्दा पहिले तथा अन्तिममा कार्यान्वयन गरिने सिफारिसहरूलाई छुट्याउनुपर्छ । मूल्याङ्कनकर्ताले सबै सिफारिसलाई सम्बोधन गर्नेपर्छ भन्ने छैन यसबारे उनीहरूले नै निर्णय गर्ने हो भन्ने कुरा स्थानीय सरकारलाई बताइदिनु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यस प्रक्रियामा लगभग एक हप्ता लाग्न सक्छ ।

मूल्याङ्कनको प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि गर्नुपर्ने क्रियाकलापहरूमा निम्नलिखित कुराहरू पर्छन्:

१. **मूल्याङ्कन मेमो बनाउने:** स्थानीय तहको योजना तर्जुमा समितिले अन्तिम मूल्याङ्कन प्रतिवेदन तथा सिफारिसहरूको समीक्षा तथा छलफल गरिसकेपछि मेमो बनाउनुपर्छ । यसमा कुन सिफारिसलाई सम्बोधन गर्ने तथा कहिले (अल्पकालीन, योजनाको स्वीकृतिअघि, मध्यम वा दीर्घकालीन वा योजनाको कार्यान्वयन चरणमा) भन्ने कुरा समावेश गर्नुपर्छ ।

२. योजना तर्जुमा समितिबाट योजनालाई अन्तिम रूप दिने ।
३. स्थानीय तहको परिषद् वा जिम्मेवार निकायबाट योजना स्वीकृत गर्ने ।
४. योजनालाई कार्यान्वयनमा लैजाने ।

युनेस्कोको IIEP का वेवसाइटहरूमा School mapping, teacher management, gender equity, budget and financing, programme and project design, use of data and evidence जस्ता विषयमा प्राविधिक विषय र तालिमसम्बन्धी (technical resources and training materials) सामग्री उपलब्ध छन् । थप जानकारीका लागि tcmb@iiep.unesco.org हेर्नुहोस् ।

अनुसूचीहरू

अनुसूची १: स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी मार्गदर्शन, योजना टुलकिट तथा स्थानीय शिक्षा योजना स्रोतपुस्तिकाबिचको तादात्म्यता

योजना चक्र	मार्गदर्शन	टुलकिट	स्रोतपुस्तिका
शिक्षा क्षेत्र विश्लेषण	मार्गदर्शनले विद्यमान स्थितिको निदान/ विश्लेषण गर्न भनेको छ (पृष्ठ ९-१०)	टुलकिटमा समावेश भएको टेम्प्लेटले उपक्षेत्र तथा अन्तरविषय क्षेत्रमा विद्यमान स्थितिको निदान तथा मूल्याङ्कन गर्न मद्दत गर्छ (खण्ड ५, पृष्ठ १९-२६)	स्रोतपुस्तिकाको खण्ड २.२.१ ले शिक्षा क्षेत्रको स्थिति विश्लेषणलाई सम्बोधन गर्छ र समस्या तथा चुनौतीहरूको विश्लेषण गर्छ उपयोगी स्रोतहरू: – शिक्षा क्षेत्र विश्लेषणको संरचना – SWOT विश्लेषण – शिक्षा क्षेत्रको स्थिति विश्लेषणका लागि सूचकहरूको उदाहरण र गणना (अनुसूची २)
नीति निर्माण: नीतिगत प्राथमिकता तथा मुख्य रणनीतिहरू तयगर्ने	मुख्य सबल पक्ष, कमजोर पक्ष, अवसर तथा चुनौतीहरूको पहिचान (पृष्ठ १०-१८)	उपक्षेत्र तथा अन्तरविषय क्षेत्रका आधारमा टुलकिटमा मुख्य समस्या तथा तिनका कारणहरू पहिचान गर्न टेम्प्लेट समावेश गरिएको छ (खण्ड ५, पृष्ठ २२-२७)	खण्ड २.२.२ मा द्रुतदृष्टि, ध्येय, उद्देश्य तथा रणनीतिको चर्चा गरिएको छ उपयोगी स्रोतहरू: – समस्या वृक्ष – उद्देश्य वृक्ष
कार्यक्रम डिजाइन	मुख्य सबल पक्ष, कमजोर पक्ष, अवसर तथा चुनौतीहरूको पहिचान (पृष्ठ १०-१८)	आवश्यकताको पहिचान तथा क्रियाकलापहरूको प्राथमिकीकरण गर्न टेम्प्लेट समावेश गरिएको छ (खण्ड ५, पृष्ठ ३०-३१)	खण्ड ३.२.३ ले कार्यक्रम डिजाइनमा जोड दिएको छ उपयोगी स्रोतहरू: – शिक्षा योजनाको संरचना – कार्यक्रम डिजाइन संरचना, विद्यालय शिक्षा क्षेत्रको योजनाको उदाहरण
लागत तथा वित्तीय व्यवस्थापन	वित्तीय व्यवस्थापन तथा स्रोत परिचालन (पृष्ठ ८७-९२)	शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्रले प्रयोग गर्ने मापदण्ड तथा एकाइ लागतका आधारमा बजेट निर्माण प्रक्रिया तथा वित्तीय प्रक्षेपणमा सघाउन इनबिल्ट फर्मुलासहितको प्रोटेक्टेड एक्सेल सिट र आवश्यकताको पहिचान तथा क्रियाकलापहरूको प्राथमिकीकरण गर्न टेम्प्लेट समावेश गरिएको छ (पृष्ठ ३२)	खण्ड २.२.३ ले लागत, वित्तीय व्यवस्थापन तथा सञ्चालन योजनालाई सम्बोधन गरेको छ उपयोगी स्रोतहरू: – शिक्षा योजनाका लागि प्रक्षेपणका अवयवहरू

योजना चक्र	मार्गदर्शन	टुलकिट	स्रोतपुस्तिका
कार्य योजना			खण्ड २.२.३ ले लागत, वित्तीय व्यवस्थापन तथा सञ्चालन योजनालाई सम्बोधन गरेको छ । उपयोगी स्रोतहरू: – सञ्चालन योजनाको उदाहरण
कार्यान्वयन व्यवस्थापन तथा क्षमता	सुशासन तथा व्यवस्थापन	टुलकिटमा स्थानीय सरकारहरूलाई उनीहरूको विद्यमान स्थिति तथा उपक्षेत्र र अन्तरविषय क्षेत्रको निदान तथा मूल्याङ्कनमा सघाउन टेम्प्लेट समावेश गरिएको छ (खण्ड ५, पृष्ठ १९-२६)	खण्ड २.२.४ ले कार्यान्वयन व्यवस्थापन तथा संस्थागत क्षमतामाथि चर्चा गर्छ र यसले लागत, वित्तीय व्यवस्थापन तथा सञ्चालन योजनालाई सम्बोधन गरेको छ
अनुगमन तथा मूल्याङ्कन संयन्त्र	मुख्य कार्यसम्पादन सूचक तथा लक्ष्य निर्धारण (प्रत्येक उपक्षेत्र र अन्तरविषय क्षेत्रअन्तर्गतका मुख्य उपलब्धि तथा नतिजासहितका तालिकाहरू) (पृष्ठ ९३-९५)	विभिन्न उपक्षेत्र र अन्तरविषय क्षेत्रसँग सम्बन्धित मुख्य उपलब्धि मुख्य कार्यसम्पादन सूचक पहिचान गर्न, बेन्च मार्किङ गर्न, यथार्थ लक्ष्य निर्धारण गर्न इनबिल्ट फर्मुलासहितको प्रोटेक्टेड एक्सेल सिट समावेश गरिएको छ । यसमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको कार्यढाँचा तथा अनुगमन गर्नुपर्ने सूचकहरू (विशिक्षेयका मुख्य कार्यसम्पादन सूचक, नतिजा खाका तथा अनिवार्य तथा निःशुल्क आधारभूत शिक्षाको कार्यान्वयनसहित) बेन्चमार्किङ, पूर्वानुमान तथा लक्ष्यको प्रक्षेपणका लागि एउटा टेम्प्लेट पनि उपलब्ध गराइएको छ (खण्ड ५, पृष्ठ १७-१८)	खण्ड २.२.४ ले अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा जोड दिएको छ उपयोगी स्रोतहरू: – सोच तालिकाको उदाहरण – नतिजा शृङ्खलाको उदाहरण – नतिजा म्याट्रिक्सको उदाहरण
योजनाको मूल्याङ्कन	योजनाको मूल्याङ्कन (Appraisal) (पृष्ठ ५-८)	योजना सान्दर्भिक, वैध तथा सम्भाव्य भएको सुनिश्चितता गर्न मुख्य सूचकका आधारमा योजनाको मूल्याङ्कन गर्ने कार्यढाँचा टेम्प्लेट समावेश गरिएको छ	खण्ड तीनमा स्थानीय शिक्षा योजनाको मूल्याङ्कनको विषय रहेको छ उपयोगी स्रोतहरू: – मूल्याङ्कन परीक्षण सूची – मुख्य स्टेजहरू तथा क्रमबद्ध चरणहरू

स्रोत: शिविप्रमं सन् २०२४ MoEST (2024)

अनुसूची २ : शिक्षा क्षेत्रको स्थिति विश्लेषणका लागि सूचकको उदाहरण र गणना

जनसङ्ख्या औसत वार्षिक वृद्धि दर:

$$\left[\left(\frac{\text{जनसङ्ख्या}_t}{\text{जनसङ्ख्या}} \right)^{\frac{1}{t-(t-1)}} - 1 \right] \times 100$$

t र $t - 1$ ती वर्ष हुन्, जसका बिचमा सूचकहरूको गणना गरिन्छ ।

औसत वार्षिक वृद्धि दर कुनै देश/स्थानीय तहमा जनसङ्ख्याको जनसाङ्ख्यिक विकासको विश्लेषण तथा विद्यालय उमेरको जनसङ्ख्याको आकारको लेखाजोखा गर्न योगदान गर्ने सूचकमध्ये एक हो जुन कुनै पनि शिक्षा नीतिका लागि प्रारम्भिक विन्दु हो । यसका अतिरिक्त, जनसाङ्ख्यिक विश्लेषण जनसङ्ख्या प्रक्षेपणको विकास गर्नका लागि पनि उपयोगी हुन्छ । यस सूचकको गणना कुल जनसङ्ख्या तथा प्रत्येक शिक्षा चक्र या तहअनुरूप आधिकारिक उमेर समूह दुबैका लागि गरिन्छ ।

जनसङ्ख्याको औसत वार्षिक वृद्धिदर निकाल्दा लिङ्गका आधारमा पृथकीकृत गर्न सल्लाह दिइन्छ । यसका लागि तथ्याङ्कको स्रोत भनेको आधिकारिक जनसङ्ख्या तथ्याङ्क तथा प्रक्षेपण, जनगणना हो ।

प्रौढ साक्षरता दर:

$$\frac{\text{साक्षरहरू}_t - \text{अज्ञातहरू}_t}{\text{जनसङ्ख्या}_t - \text{अज्ञातहरू}_t} \times 100$$

साक्षरहरू_t भनेको वर्ष t का साक्षर व्यक्तिहरूको सङ्ख्या हो । अज्ञातहरू_t भनेको वर्ष t को साक्षरताको अवस्था अज्ञात भएको सङ्ख्या हो तथा जनसङ्ख्या_t भनेको वर्ष t मा उही समूहको जनसङ्ख्याको कुल सङ्ख्या हो ।

यस सूचकको गणना १५ वर्ष तथा त्यसभन्दा बढी उमेर भएका जनसङ्ख्याको प्रतिशतका रूपमा गरिन्छ जो बुझेर पढ्न र आफ्नो दैनिक जीवनका बारेमा सरल वाक्य लेख्न सक्छन् । सामान्यतया साक्षरतामा गणितीय सिप पनि पर्छ । यस सूचकले शिक्षा प्रणालीका विगतका उपलब्धि तथा विद्यार्थीहरू हुर्केको सामाजिक-आर्थिक सन्दर्भ दुबैलाई प्रतिविम्बन गर्छ । समाज वा बाआमा जति बढी साक्षर हुन्छन् त्यति नै उनीहरूले बालबालिकालाई विद्यालयमा भर्ना गर्ने सम्भावना बढी हुन्छ ।

प्रौढ साक्षरता दर निकाल्दा लिङ्ग, सामाजिक-आर्थिकस्तर तथा जातीय समूहलाई पृथकीकृत गर्न सल्लाह दिइन्छ ।

यसका लागि तथ्याङ्कको स्रोत भनेको जनगणना तथा घरधुरी सर्भेक्षण हो ।

UNESCO-IIEP Education indicator Booklet अनुसार देशको जनसाङ्ख्यिकीय संरचनामा परिवर्तनका कारण साक्षरता दरमा सुधारसँगै निरक्षर जनसङ्ख्यामा वृद्धि पनि हुनसक्ने भएकोले साक्षरता दरलाई वयस्क निरक्षरहरूको पूर्ण सङ्ख्यासँग सँगै प्रस्तुत र विश्लेषण गर्न सिफारिस गरिएको छ ।

कुल भर्ना दर (GER):

$$\frac{\text{भर्ना } t^n}{\text{सैद्धान्तिक उमेर समूहको जनसङ्ख्या } t^n} \times 100$$

भर्ना t_i^n भनेको शैक्षिकवर्ष t मा शिक्षा n तहमा गरिने भर्ना हो तथा सैद्धान्तिक उमेर समूहको जनसङ्ख्या t^n भनेको सैद्धान्तिक उमेर समूहको जनसङ्ख्या हो, जो औपचारिक रूपमा शैक्षिक वर्ष t मा शिक्षा n तहसँग तादात्म्य राख्छ अर्थात् यो भनेको तहगत रूपमा वा कक्षागत रूपमा विद्यालय जान तोकिएको उमेर समूहको कुल जनसङ्ख्या हो ।

यसरी कुनै वर्ष शिक्षाको कुनै निश्चित तहमा हुने जुनसुकै उमेरका समूहका व्यक्तिको कुल भर्नाको संख्यालाई सोही वर्ष उही तहमा भर्ना हुनुपर्ने आधिकारिक विद्यालय जाने उमेरका जनसङ्ख्याको आधारमा निकालिने प्रतिशतलाई कुल भर्ना दर भनी परिभाषित गरिएको छ । यस सूचकले स्थानीय तहमा भर्ना हुनुपर्ने कुल बालबालिकाको सङ्ख्याको तुलनामा उक्त स्थानीय तहले भर्ना गर्न सक्ने क्षमताको मापन गर्छ । कुल भर्ना दरलाई सामान्यतया विद्यालयले कतिलाई समेट्छ भन्ने भन्दा पनि प्रणालीको भौतिक क्षमताको सूचकका रूपमा लिने गरिन्छ । उच्च कुल भर्ना दरले सामान्यतया उच्चस्तरको सहभागिता जनाउँछ, चाहे विद्यालयमा भर्ना भएको सिकारु औपचारिक उमेर समूहको होस् वा सो उमेर समूहभन्दा बाहिरको । त्यसैले विद्यालय जाने उमेर समूहका सबै बालबालिकालाई विद्यालयभित्र ल्याउन कुल भर्ना दर १०० प्रतिशत हुनु एक आवश्यक सर्त हो तर पर्याप्त अवस्था भने होइन ।

स्थानीय तहले कुल भर्ना दर निकाल्दा शिक्षाको तह, लिङ्ग, अपाङ्गताको अवस्था, सामाजिक-आर्थिकस्तर तथा जातीय समूहलाई पृथकीकृत गर्न सल्लाह दिइन्छ । माध्यमिक तहमा विद्यालयको भर्ना क्षमतालाई विषयका आधारमा गणना गर्न पनि सल्लाह दिइन्छ ।

यसका लागि तथ्याङ्कको स्रोत भनेको विद्यालयको दर्ता किताब, स्थानीय तहमा हुने जन्मदर्ताको अभिलेख, शिक्षाको तहका आधारमा विद्यालय सर्भे वा भर्नासम्बन्धी तथ्याङ्कका लागि जनगणना, विद्यालय जाने उमेरको जनसङ्ख्याको जनगणना हुन् ।

खुद भर्ना दर (NER):

$$\frac{\text{भर्ना भएका सैद्धान्तिक उमेर समूहका विद्यार्थी}^n}{\text{सैद्धान्तिक उमेर समूहको जनसङ्ख्या}^n} \times 100$$

भर्ना भएका सैद्धान्तिक उमेर समूहका विद्यार्थीⁿ भनेको शैक्षिक वर्ष t मा शिक्षा n तहमा भर्ना भएका वा भर्ना गरिने कुल विद्यार्थीमध्ये सोही तहका लागि तोकिएको निश्चित उमेर समूहभित्रका बालबालिकाको भर्ना हो । सैद्धान्तिक उमेर समूहको जनसङ्ख्याⁿ भनेको सैद्धान्तिक उमेर समूहको कुल जनसङ्ख्या हो जसले औपचारिक रूपमा शैक्षिक वर्ष t मा शिक्षा n तहसँग तादात्म्य राख्छ अर्थात् यो भनेको निश्चित तहमा विद्यालय जाने उमेर भनि आधिकारिक रूपमा तोकिएको उमेर समूह हो । यो सैद्धान्तिक उमेर आधिकारिक चक्र पहुँच उमेर र चक्रको अवधिमा निर्भर गर्छ । उदाहरणका लागि नेपालमा कक्षा १-८ लाई आधारभूत शिक्षा अन्तर्गत राखिएको छ र आधारभूत तहमा विद्यालय जाने उमेर (५-१२) कायम गरिएको छ । यसरी आधिकारिक आधारभूत चक्र पहुँच उमेर ५ वर्ष हो र आधारभूत चक्र ८ वर्षसम्म रहन्छ । त्यसैले यहाँ सैद्धान्तिक विद्यालय उमेर समूह ५ देखि १२ वर्ष हुन्छ । अब कुनै स्थानीय तहले कुनै वर्षको आधारभूत तहको खुद भर्ना दर निकाल्दा त्यस स्थानीय तहभित्र सो वर्ष विद्यालय भर्ना भएका ५ देखि १२ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकालाई सोही स्थानीय तहमा बसोवास गर्ने ५ देखि १२ वर्ष उमेर समूहको कुल सङ्ख्याले भाग गरी प्रतिशत निकाल्नु पर्छ ।

यस सूचकमा शिक्षाको कुनै तहका लागि औपचारिक उमेर समूहका भर्ना भएका विद्यार्थीको सङ्ख्यालाई परिभाषित गरी यसलाई विद्यालय जाने उमेर समूहको प्रतिशतका रूपमा अभिव्यक्त गरिन्छ । यो विद्यालयमा हुने सहभागिताको एक मापन हो जसले वास्तवमा विद्यालयमा भर्ना भएका विद्यालय जाने उमेरको जनसङ्ख्याको अनुपातको लेखाजोखा गर्छ । जति उच्चस्तरमा खुद भर्ना दर हुन्छ, औपचारिक वा सैद्धान्तिक विद्यालय उमेरका जनसङ्ख्यालाई त्यति नै उच्चस्तरमा विद्यालयको पहुँचमा समेटिएको मानिन्छ । यस सूचकको सैद्धान्तिक अधिकतम मान १००% हुन्छ । यस सूचकलाई प्रायः विद्यालयले कति समेटेको छ भनी आँकलन गर्न कुल भर्ना दरसँगै प्रयोग गरिन्छ ।

खुद भर्ना दर निकाल्दा शिक्षाको तह, लिङ्ग, अपाङ्गताको अवस्था, सामाजिक-आर्थिकस्तर तथा जातीयतालाई पृथकीकृत गर्न सल्लाह दिइन्छ ।

यसका लागि तथ्याङ्कको स्रोत भनेको विद्यालयको दर्ता किताब, स्थानीय तहको जन्मदर्ता अभिलेख, शिक्षाको तहका आधारमा विद्यालय सभै वा भर्नासम्बन्धी तथ्याङ्कका लागि जनगणना, विद्यालय जाने उमेरको जनसङ्ख्याको जनगणना हुन् ।

कुल प्रवेश दर (GIR):

$$\frac{\text{तहको पहिलो कक्षाका नवप्रवेशीहरू}_t}{\text{तहको पहिलो कक्षाका सैद्धान्तिक उमेरको जनसङ्ख्या}_t} \times 100$$

t ले विश्लेषण गरिएको विद्यालय उमेर जनाउँछ ।

यस सूचकलाई शिक्षाको कुनै तहको पहिलो कक्षाका नवप्रवेशीहरूको कुल सङ्ख्याका रूपमा परिभाषित गरिन्छ । यसमा कुनै तहको पहिलो कक्षामा जुनसुकै उमेरका बालबालिका भर्ना भएको भएतापनि उक्त कक्षामा भर्ना भएका ती विद्यार्थीको कुल सङ्ख्यालाई सोही तहको पहिलो कक्षाका लागि तोकिएको कक्षा प्रवेशको आधिकारिक उमेरका कुल जनसङ्ख्याको प्रतिशतका रूपमा गणना गरिन्छ । कुल प्रवेश दरले शिक्षाको पहुँचको स्तर मापन गर्छ । भर्ना हुने विद्यार्थी तोकिएको उमेर भन्दा बढी उमेर र कम उमेरका पनि हुने हुनाले यो कुल प्रवेशदर १००% भन्दा बढी हुन सक्दछ ।

कुल प्रवेश दर निकाल्दा शिक्षाको तह, लिङ्ग, अपाङ्गताको अवस्था, सामाजिक-आर्थिकस्तर तथा जातीय समूहलाई पृथकीकृत गर्न सल्लाह दिइन्छ ।

यसका लागि तथ्याङ्कको स्रोत भनेको विद्यालयको दर्ता किताब, स्थानीय तहको जन्मदर्तासम्बन्धी अभिलेख, शिक्षाको तहका आधारमा विद्यालय सर्भे वा भर्नासम्बन्धी तथ्याङ्कका लागि जनगणना, विद्यालय जाने उमेरको जनसङ्ख्याको जनगणना हुन् ।

कक्षागत उत्तीर्ण दर (PR):

$$\frac{\text{भर्ना}_{t+1}^{i+1} - \text{कक्षा दोहोर्याउने}_{t+1}^{i+1}}{\text{भर्ना}_t^i} \times 100$$

भर्ना $_{t+1}^{i+1}$ भनेको कक्षा $i + 1$ मा शैक्षिक सत्र $t + 1$ मा भर्ना भएका विद्यार्थीको सङ्ख्या हो । कक्षा दोहोर्याउने $_{t+1}^{i+1}$ कक्षा भनेको कक्षा $i + 1$ मा शैक्षिक सत्र $t + 1$ मा कक्षा दोहोर्याउने विद्यार्थीको सङ्ख्या हो । भर्ना $_t^i$ भनेको कक्षा i मा शैक्षिक सत्र t मा भर्ना हुने विद्यार्थीको सङ्ख्या हो ।

यस सूचकको गणना दिइएको कुनै शैक्षिक सत्रमा दिइएको कुनै कक्षामा भर्ना भएका विद्यार्थीको अनुपातका रूपमा गरिन्छ जो अर्को शैक्षिक सत्रमा माथिल्लो कक्षामा पढ्छन् । यसले विद्यार्थीहरूको कक्षोन्नतिलाई प्रवर्धन गर्न देश/प्रदेश/ स्थानीय तहको शिक्षा प्रणालीको कार्यसम्पादनको मापन तथा प्रणालीको "टिकाउ दर" को विश्लेषण गर्न मद्दत गर्छ । आदर्श रूपमा यो दर १००% सम्म पुग्नुपर्छ । उच्च कक्षा उत्तीर्ण दरले शिक्षा प्रणालीमा उच्च आन्तरिक सक्षमता भएको अवस्था देखाउँछ ।

उत्तीर्णदर निकाल्दा शिक्षाको तह, लिङ्ग, अपाङ्गताको अवस्था, सामाजिक-आर्थिकस्तर तथा जातीय समूहलाई पृथकीकृत गर्न सल्लाह दिइन्छ ।

यसका लागि तथ्याङ्कको स्रोत भनेको विद्यालयको दर्ता किताब, विद्यालय सर्भे वा कक्षागत भर्ना तथा कक्षा दोहोर्याउनेसम्बन्धी तथ्याङ्क हुन् ।

कक्षा दोहोर्याउने दर (RR):

$$\frac{\text{कक्षा दोहोर्याउने}_{t+1}^i}{\text{भर्ना}_{t}^i} \times 100$$

कक्षा दोहोर्याउने_{t+1}ⁱ भन्नाले कक्षा *i* मा शैक्षिक सत्र *t* + 1 मा कक्षा दोहोर्याउनेको सङ्ख्या भन्ने बुझिन्छ भने भर्ना_tⁱ भनेको शैक्षिक सत्र *t* मा कक्षा *i* मा भर्ना भएका विद्यार्थीको सङ्ख्या भन्ने बुझिन्छ । यस सूचकको गणना दिइएको कुनै शैक्षिक सत्रमा दिइएको कुनै कक्षामा भर्ना भएका विद्यार्थीको अनुपातका रूपमा गरिन्छ, जो आउँदो वा अर्को शैक्षिक सत्रमा पुनः उही कक्षामा पढ्छन् । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा यो ती विद्यार्थीको सङ्ख्या हो जसलाई माथिल्लो कक्षामा कक्षोन्नति गरिँदैन । आदर्श रूपमा कक्षा दोहोर्याउने दर ०% हुनुपर्छ । उच्च कक्षा दोहोर्याउने दरले शिक्षा प्रणालीमा आन्तरिक सक्षमतामा कमजोरी रहेको देखाउनुका साथै कमजोर पठनपाठन भएको अवस्थाको प्रतिविम्बन गर्छ ।

कक्षा दोहोर्याउने दर निकाल्दा शिक्षाको तह, लिङ्ग, अपाङ्गताको अवस्था, सामाजिक-आर्थिकस्तर तथा जातीय समूहलाई पृथकीकृत गर्न सल्लाह दिइन्छ ।

यसका लागि तथ्याङ्कको स्रोत भनेको विद्यालयको दर्ता किताब, विद्यालय सर्भे वा कक्षागत भर्ना तथा कक्षा दोहोर्याउनेसम्बन्धी विद्यार्थीको विवरण हुन् ।

कक्षा छोड्ने दर (Drop-Out Rate):

$$100 - \text{कक्षा उत्तीर्ण दर}_{t}^i - \text{कक्षा दोहोर्याउने दर}_{t}^i$$

कक्षा उत्तीर्ण दर_tⁱ भनेको शैक्षिक सत्र *t* को कक्षा *i* को उत्तीर्ण दर हो भने कक्षा दोहोर्याउने दर_tⁱ भनेको शैक्षिक सत्र *t* मा कक्षा *i* मा कक्षा दोहोर्याउने दर हो । यस सूचकले दिइएको शैक्षिक सत्रमा कुनै दिइएको कक्षामा भर्ना भएका विद्यार्थीको अनुपातको मापन गर्छ जो बिचैमा पढाइ छाड्छन् र आउँदा कक्षामा भर्ना हुँदैनन् । यसले प्रणालीको आन्तरिक सक्षमताको विश्लेषणमा योगदान गर्छ । यसका अतिरिक्त, यसले शैक्षिक चक्रभित्र कक्षापिच्छे विद्यार्थीको प्रवाहको प्रक्षेपण गर्न मद्दत गर्छ । आदर्श रूपमा, यो सूचक %० सम्म पुग्नुपर्छ ।

कक्षा छोड्ने दर निकाल्दा शिक्षाको तह, लिङ्ग, अपाङ्गताको अवस्था, सामाजिक-आर्थिकस्तर तथा जातीय समूहलाई पृथकीकृत गर्न सल्लाह दिइन्छ ।

यसका लागि तथ्याङ्कको स्रोत भनेको विद्यालयको दर्ता किताब, विद्यालय सर्भे वा कक्षागत भर्ना तथा कक्षा दोहोर्‍याउनेसम्बन्धी विद्यार्थीको विवरण हुन् ।

विद्यालयबाहिर रहेका बालबालिका (OOSC):

विद्यालयबाहिर रहेका उमेर समूह G का बालबालिकाको हिस्सा X उमेर समूह G का बालबालिकाको सङ्ख्या

यसमा कहिल्यै विद्यालय नगएका वा विद्यालयमा भर्ना भएर पनि तह पूरा नगरी बिचैमा विद्यालय छाडेका बालबालिकाको सङ्ख्यालाई उक्त तहमा विद्यालय जान निर्धारित उमेर समूहका बालबालिकाको हिस्साका रूपमा गणना गरिन्छ । उदाहरणका लागि कुनै स्थानीय तहले आधारभूत तह (कक्षा १-८) मा यो दर निकाल्दा स्थानीय तहभित्र बसोवास गर्ने ५ देखि १२ वर्ष उमेर समूहका बालबालिका मध्ये कहिल्यै पनि विद्यालय नगएका वा विद्यालयमा भर्ना भएर पनि आधारभूत तह पूरा नगरी बीचैमा पढाइ वा कक्षा छोडेको वा आधारभूत तहमा हुनुपर्नेमा प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा भर्ना भएका बालबालिकाको कुल हिस्सालाई बुझाउँछ ।

विद्यालयबाहिर रहेका बालबालिकाको हिस्सा निकाल्दा शिक्षाको तह, लिङ्ग, अपाङ्गताको अवस्था, सामाजिक-आर्थिकस्तर तथा जातीय समूहलाई पृथकीकृत गर्न सल्लाह दिइन्छ ।

यसका लागि तथ्याङ्कको स्रोत भनेको विद्यालयको दर्ता किताब वा भर्नासम्बन्धी घरधुरी सर्भेक्षण, कुनै उमेरको एउटा वर्षको जनसङ्ख्या अनुमान गर्न जनगणना तथा सर्भे हुन् ।

शिक्षाको तहको अन्तमा पढाइ वा गणितमा कम्तीमा न्यूनतम प्रवीणता हासिल गर्ने विद्यार्थीहरूको अनुपात:

$$\frac{\text{प्रवीण } s}{\text{विद्यार्थी } n} \times 100$$

प्रवीण ^{s} (Proficient) भनेको s विषयमा तोकिएको न्यूनतम वा अझ माथिल्लो प्रवीणता तह हासिल गरेको तह n को विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या हो भने विद्यार्थी n भनेको तहका विद्यार्थीहरूको कुल सङ्ख्या हो । यो सूचकको मूल्य जति उच्च भयो त्यति नै न्यूनतम अर्थपूर्ण सक्षमता हासिल गर्ने विद्यार्थीहरूको अनुपात पनि उच्च भएको मानिन्छ ।

यो अनुपात निकाल्दा शिक्षाको तह, विषय, लिङ्ग, अपाङ्गताको अवस्था, सामाजिक-आर्थिकस्तर तथा जातीय समूहलाई पृथकीकृत गर्न सल्लाह दिइन्छ ।

यसका लागि तथ्याङ्कको स्रोत भनेको अन्तर्राष्ट्रिय मूल्याङ्कनहरू, क्षेत्रीय मूल्याङ्कनहरू, राष्ट्रिय मूल्याङ्कनहरू र राष्ट्रिय प्रतिवेदनहरू, जनसङ्ख्यामा आधारित मूल्याङ्कनहरू हुन् ।

कुल गार्हस्थ उत्पादन (GDP) मा शिक्षा खर्चको हिस्सा:

$$\frac{\text{सार्वजनिक शिक्षा खर्च}_t}{\text{कुल गार्हस्थ उत्पादन}_t} \times 100$$

t ले विश्लेषण गरेको वर्षलाई जनाउँछ ।

यस सूचकले राष्ट्रिय सम्पत्तिका सन्दर्भमा शिक्षा खर्चको विश्लेषण गर्छ । अर्थात् शिक्षामा राष्ट्रिय सम्पत्तिमध्ये कति खर्च हुन्छ भन्ने हो । यसलाई प्रतिव्यक्ति खर्चका रूपमा पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ वा कुल गार्हस्थ उत्पादनको हिस्साका रूपमा शिक्षामा चालु तथा पुँजीगत खर्चका रूपमा बुझ्न सकिन्छ ।

यसका लागि तथ्याङ्कको स्रोत भनेको सम्बन्धित तहको बजेट वा सार्वजनिक खर्चमध्ये शिक्षाका लागि भएको खर्चसम्बन्धी सम्बन्धित निकायका बजेट र आर्थिक प्रतिवेदन र आर्थिक सर्वेक्षणलगायत अर्थ मन्त्रालय र सम्बन्धित निकायका प्रतिवेदन हुन् ।

विद्यार्थी-शिक्षक अनुपात (STR):

$$\frac{\text{विद्यार्थी}_t^n}{\text{शिक्षक}_t^n} \times 100$$

विद्यार्थीⁿ भनेको शैक्षिक सत्र t मा तह n मा भर्ना भएका विद्यार्थीको सङ्ख्या हो भने शिक्षकⁿ भनेको शैक्षिक सत्र t का तह n का शिक्षकको सङ्ख्या हो । यस सूचकले कुनै शैक्षिक सत्रमा शिक्षाको प्रत्येक तहमा प्रति शिक्षक औसत विद्यार्थी सङ्ख्या दर्शाउँछ । यसले देशभर/ प्रदेशतह र स्थानीय तहभरिका शैक्षिक संस्थाहरूमा शिक्षकको कार्यभार तथा मानव स्रोतको विनियोजन तथा प्रत्येक विद्यार्थीले आफ्ना शिक्षकबाट पाउने औसत समय तथा व्यक्तिगत ध्यानलाई विश्लेषण गर्न मद्दत गर्छ । विद्यार्थी-शिक्षक अनुपात जति उच्च भयो, विद्यार्थीको शिक्षकमा पहुँच त्यति नै कम हुन्छ । त्यस्तै शिक्षक विद्यार्थी अनुपात आवश्यकता वा मापदण्डभन्दा अपेक्षाकृतरूपमा जति न्यून हुँदै गयो शिक्षा खर्चिलो हुँदै जान्छ । विद्यार्थी शिक्षक अनुपातलाई शिक्षाको प्रत्येक तहका लागि स्थापित राष्ट्रिय मापदण्डसँग नतिजाको तुलना गरेर विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

विद्यार्थी शिक्षक अनुपातको विश्लेषण गर्दा शिक्षकको प्रकार (स्थायी, अस्थायी, राहत, करार), शिक्षकको योग्यता तथा विषयलाई पृथकीकृत गर्न सल्लाह दिइन्छ । प्रणालीमा भर्ना भएका विद्यार्थीको कुल सङ्ख्याका लागि तथा उपलब्ध विद्यालयको सङ्ख्याका लागि यस्तै प्रकारले सूचकको गणना गरी विद्यार्थी र विद्यालयको अनुपात निकाल्न सकिने छ ।

यसका लागि तथ्याङ्कको स्रोतको रूपमा सामान्यतया प्रशासनिक स्रोत/शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्राणालीवाट आवश्यक शिक्षक, विद्यार्थी भर्ना र विद्यालयसम्बन्धी विवरण प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

स्नातकहरूको रोजगारी दर:

$$\frac{\text{रोजगार स्नातकहरू}}{\text{स्नातक गरेका सक्रिय उमेरको सङ्ख्या}} \times 100$$

स्नातकहरूको रोजगारी दर शिक्षा प्रणालीको बाह्य सक्षमताको मापनका लागि प्रयोग गरिने सूचकमध्ये एक हो । शिक्षाको तहअनुसार तुलना गर्न पनि यस सूचकको गणना गरिन्छ ।

स्नातकहरूको रोजगारीको दर निकाल्दा लिङ्ग, अपाङ्गताको अवस्था, सामाजिक-आर्थिकस्तर तथा जातीय समूहलाई पृथकीकृत गर्न सल्लाह दिइन्छ ।

यससम्बन्धी तथ्याङ्क श्रम बजारसम्बन्धी तथ्याङ्क वा सामान्यतया घरधुरी जीवनस्तर सर्भे वा श्रम शक्ति सर्भेबाट लिन सकिन्छ ।

लैङ्गिक समता सूचकाङ्क:

दिइएको कुनै सूचक (जस्तै- खुद भर्ना दर, उत्तीर्ण दर, कक्षा दोहोर्याउने दर, सिकाइ उपलब्धि) को लैङ्गिक समता सूचकाङ्क, उक्त सूचकमा महिलाको मूल्यलाई पुरुषको मूल्यले भाग गरेर निकालिन्छ र समता कायम भएको अवस्थामा महिला-पुरुष मूल्यको अनुपात बराबर हुन्छ । उदाहरणका लागि, आधारभूत तह पूरा गर्ने दरको लैङ्गिक समता सूचकाङ्क यसरी निकालिन्छ:

$$\frac{\text{छात्राहरूको आधारभूत तह पूरा गर्ने दर}}{\text{छात्रहरूको आधारभूत तह पूरा गर्ने दर}} \times 100$$

यस सूचकले पुरुषका तुलनामा महिलालाई शिक्षाको सहभागिता तथा सिकाइ अवसर कति उपलब्ध भयो भनी लैङ्गिक समताको प्रगतिको मापन गर्छ । यसले समाजमा महिला सशक्तीकरण स्तरलाई पनि प्रतिविम्बन गर्छ । सूचकाङ्कको मापनमा १ भएपछि लैङ्गिक समता प्राप्त भएको मानिन्छ । लैङ्गिक समता सूचकाङ्क १ भन्दा माथि हुनुले छात्राका लागि राम्रो भएको तर छात्रलाई ध्यान दिनुपर्ने अवस्थाको सङ्केत गर्छ भने लैङ्गिक समता सूचकाङ्क १ भन्दा तल प्राप्त हुनुले तुलनात्मक रूपमा छात्र राम्रो अवस्थामा रहेको र छात्राका लागि विशेष ध्यान दिएर नीति रणनीति बनाउनुपर्ने अवस्थालाई सङ्केत गर्छ । लैङ्गिक समता सूचकाङ्क १ भन्दा जति बढी विचलित हुन्छ, दुबै समूहका बिच असमानता त्यति नै बढी हुन्छ ।

लैङ्गिक समता सूचक निकाल्दा भर्नादर, कक्षा दोहोर्याउने र कक्षा छोड्ने दर, उतीर्ण दर, सिकाइ उपलब्धि आदिमा र शिक्षाको तह, शिक्षकको प्रबन्ध, अपाङ्गताको अवस्था, सामाजिक-आर्थिकस्तर तथा जातीय समूहलाई पृथकीकृत गर्न सल्लाह दिइन्छ ।

यसका लागि तथ्याङ्कको स्रोत भनेको विद्यालयको दर्ता किताब, विद्यालय सर्भे वा कक्षागत भर्ना तथा कक्षा दोहोर्याउने, परीक्षाका नतिजासम्बन्धी विद्यार्थीको विवरण हुन् ।

अनुसूची ३ : प्रक्षेपणका लागि आवश्यक तथ्याङ्क

भर्ना तथ्याङ्क:

आवश्यक तथ्याङ्कभित्र यी कुरा पर्छन्- स्थानीय तहमा आगामी १० वर्षमा विद्यालय उमेर समूहको जनसङ्ख्याको प्रक्षेपण (लिङ्ग, चक्र तथा अन्य सान्दर्भिक कुराहरूको पृथकीकरणसहित), स्थानीय तहमा कुल भर्ना (कक्षा, लिङ्ग, सार्वजनिक तथा निजी लगानीका विद्यालयगत तथा अन्य सान्दर्भिक कुरासहित), स्थानीय तहमा कुल भर्ना, कक्षा दोहोर्याउने दर, बिचैमा कक्षा छोड्ने दर (कक्षा, लिङ्ग तथा अन्य सान्दर्भिक कुरासहित) । राष्ट्रिय जनगणनाको प्रक्षेपण तथा घरधुरी सर्भेक्षण, (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय), राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभागको नागरिक पञ्जीकरणको तथ्याङ्क, विद्यालयले वार्षिक रूपमा एकीकृत शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (IEMIS) मा प्रविष्टी गरी स्थानीय तह, प्रदेश र शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्रले प्रशोधन गरेर निकालेका प्रयास रिपोर्ट, एकीकृत प्रतिवेदन र अन्य तथ्याङ्कीय विवरणहरू ।

मानवीय तथा भौतिक स्रोतको आवश्यकता

आवश्यक तथ्याङ्कभित्र यी कुराहरू पर्छन्: स्थानीय तहमा कक्षा सङ्ख्या (कक्षा वा तहगत), योग्यता पुगेका/योग्यता नपुगेका शिक्षकको सङ्ख्या (तहगत), कर्मचारीको सङ्ख्या, शिक्षक कर्मचारीहरूका लागि कुल तलब भत्ता (तहगत), प्रति विद्यार्थी पाठ्यपुस्तकको सङ्ख्या (प्रति कक्षा), उपलब्ध पाठ्यपुस्तकहरूको सङ्ख्या, उपलब्ध शिक्षक निर्देशिकाको सङ्ख्या, पाठ्यपुस्तकका लागि कक्षागत सेटको एकाइ लागत, अन्य शिक्षण/सिकाइ सामग्री माथिको कुल खर्च (तहगत), विद्यालय तहमा कुल चालु खर्च, प्रति विद्यार्थी प्रति विद्यालय खर्च लागत, विद्यमान कक्षाहरूको सङ्ख्या, मर्मत गर्नुपर्ने कक्षाहरूको सङ्ख्या, एउटा साधनसम्पन्न कक्षाको निर्माणका लागि चाहिने एकाइ लागत, नमुना विद्यालय सङ्ख्या, आवासीय विद्यालय सङ्ख्या, एउटा कक्षा वा विद्यालयको पुनर्निर्माण गर्न लाग्ने एकाइ लागत, मर्मत खर्च आदि ।

यसका अतिरिक्त विद्यालयका शिक्षक तथा कर्मचारीको योग्यतासम्बन्धी तथ्याङ्क, वार्षिक विद्यालय तथ्याङ्क, शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्रले तयार पारेको ढाँचामा विद्यालयले प्रत्येक शैक्षिक सत्रमा अनलाइनमा भरेको विवरणमा आधारित एकीकृत शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली, पास भएको तलवी प्रतिवेदन र तलब भुक्तानीको अभिलेख । कोष तथा लेखा नियन्त्रण कार्यालय र महालेखा परीक्षकले तयार पारेका निर्दिष्ट ढाँचाका आर्थिक विवरणहरू, वृत्ति विकासको नीति, वार्षिक कार्यक्रमको प्रगति विवरण, शिक्षक सेवा आयोग, राष्ट्रिय परीक्षा बोर्ड र प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्, शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्र र शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रका

सम्बन्धित तथ्य तथ्याङ्क र प्रतिवेदनहरू, स्थानीय तहबाट सञ्चालन गरिएको बजेट तथ्याङ्क स्थानीय सरकारी कार्यालय, शैक्षिक पूर्वाधारका मापदण्डका लागि नियम कानूनलगायतका कुरा पनि आवश्यक तथ्याङ्कभित्र पर्छ ।

सिकाइ उपलब्धिको स्तर:

यसमा कक्षागत, तहगत र विषयगत सिकाइ उपलब्धि, अनौपचारिक र प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाका नतिजाहरू, शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रको विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिलगायतका अन्य प्रतिवेदनहरू, आधारभूत तथा माध्यमिक तहको अन्त्यमा हुने परीक्षाका नतिजालगायतका विषय पर्छन् ।

वित्तीय स्रोतको प्रक्षेपण:

आवश्यक तथ्याङ्कभित्र यी कुरा पर्छन्: स्थानीय तहको कुल गार्हस्थ उत्पादन, देशको कुल गार्हस्थ उत्पादन, उपभोक्ता मूल्यसूची, ब्याजदर, कर तथा राजस्वको प्रतिशत, बाह्यस्रोत (राष्ट्रिय, प्रदेशस्तरीय अनुदान), शिक्षामा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट गरिएको विनियोजन, सार्वजनिक खर्च तथा शिक्षामा गरिएको विनियोजनमा सार्वजनिक खर्चको हिस्सा, आधारभूत/माध्यमिक तहका लागि बजेटको हिस्साको प्रतिशत, शिक्षा विशेषमा अनुदान वा ऋणका रूपमा बाह्य सहायता ।

अनुसूची ४ : स्थानीय शिक्षा योजनाको मूल्याङ्कनमा सोधिने मुख्य मार्गदर्शक प्रश्नहरू

१. नेतृत्व तथा सहभागिता: के योजना तयारी प्रक्रिया स्थानीय तहको नेतृत्वमा, सहभागितामूलक तथा पारदर्शी छ?
- १.१ नेतृत्व तथा स्वामित्व: स्थानीय शिक्षा योजनामा स्थानीय नेतृत्व, साझेदार तथा समुदायको स्वामित्व कुन हदसम्म प्रतिविम्बित भयो?
  - १.१.१ योजनाका उद्देश्य कुन हदसम्म शिक्षा क्षेत्रको विकासका लागि स्थानीय दूरदृष्टि तथा स्थानीय तहको मध्यमकालीन खर्च संरचना अनुरूप छ?
  - १.१.२ के स्थानीय शिक्षा योजनाको विकास गर्न तथा लेख्न स्थानीय सरकारी टोलीको निरन्तर नेतृत्व थियो?
- १.२ सहभागितामूलक प्रक्रिया: स्थानीय सरोकारवाला तथा अन्य सहभागी र समुदायकाबिचको संलग्नताको स्तर के हो?
  - १.२.१ के स्थानीय तहमा शिक्षा क्षेत्रको स्थिति विश्लेषण शेयर गरिएको वा छलफल गरिएको थियो?
  - १.२.२ के स्थानीय योजना तयारी प्रक्रियामा सरोकारवालाहरूको एक विस्तृत दायरामा सार्थक सहभागिता थियो? जस्तै- अन्य स्थानीय तहका सरकारी निकाय वा विभाग, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका प्रतिनिधि, विद्यालयका प्रधानाध्यापक तथा शिक्षक, वडा अध्यक्ष, अभिभावक शिक्षक सङ्घका प्रतिनिधि, सरकारी/गैरसरकारी संस्था, अपाङ्ता भएका व्यक्तिहरूको संस्था, प्राविधिक सहायताका लागि विकास साझेदार तथा व्यापक समुदायसहित को सहभागिता थियो?
  - १.२.३ के परामर्शहरू समावेशी थिए? के उनीहरूले स्थानीय तह तथा विद्यालय तहमा हुने कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि जिम्मेवार टोली तथा व्यक्तिहरूलाई समावेश गरेका थिए?
  - १.२.४ के अन्य सरकारी एकाइहरूले योजना तयारी प्रक्रियामा भाग लिए, जस्तै- प्रदेश सरकार वा राष्ट्रिय तहका सरकारी निकायका एकाइहरूको सहभागिता थियो?
  - १.२.५ के स्थानीयस्तरका वित्तीय एकाइसँग बृहत् वित्तीय पूर्वानुमान तथा क्षेत्रगत प्रक्षेपणका सम्बन्धमा परामर्श गरिएको थियो?
  - १.२.६ के योजना औपचारिक रूपमा सरोकारवालाहरूमाझ प्रस्तुत गरी उनीहरूसँग छलफल गरिएको थियो?

- १.२.७ के सरोकारवालाहरूसँगको परामर्शका प्रतिफलहरू स्थानीय शिक्षा योजनामा पर्याप्त रूपमा प्रतिविम्बित हुन्छन् ?
- १.३ क्षमता विकास: शिक्षा नीति तथा योजनामा स्थानीय क्षमता विकास गर्ने अवसरका रूपमा योजना तयारीलाई कुन हदसम्म उपयोग गरिएको थियो ?
- १.३.१ के साझेदारहरूले तयारी प्रक्रियाका अवधिमा प्राविधिक सहायता प्रदान गरेका थिए ? यदि थिए भने कस्तो प्रकारको सहायता प्रदान गरेका थिए ?
- १.३.२ के प्रदेश तथा राष्ट्रिय तहले तयारी प्रक्रियाका अवधिमा प्राविधिक सहायता प्रदान गरेका थिए ? यदि थिए भने कस्तो प्रकारको सहायता प्रदान गरेका थिए ?
- १.३.३ यदि विकासका साझेदार, प्रदेश तथा तहले सहायता प्रदान गरेका थिए भने सोको समन्वय कसरी गरिएको थियो ?
- १.३.४ के योजना बाह्य सल्लाहकार/विज्ञहरूको सहयोगमा तयार गरिएको थियो ? थियो भने उनीहरूले कस्तो सहयोग गरेका थिए ?
- १.३.५ के स्थानीय तहका अधिकृतहरूले सल्लाहकारहरूसँग नजिक रहेर काम गरेका थिए ? प्रविधि तथा सक्षमताको हस्तान्तरण कत्तिको प्रभावकारी थियो ?
- १.३.६ के क्षमता विकासका लागि कुन कुन चरण (क्षेत्र विश्लेषण/निदान, कार्यक्रम डिजाइन, परिदृश्य तथा लागत, सञ्चालन योजना, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यढाँचा) बढी प्रभावकारी थिए ?
२. स्थिरता तथा सान्दर्भिकता: के योजना स्थानीय तहमा प्रमुख शैक्षिक चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्ने रणनीति तथा कार्यहरूको एक ठोस सङ्ग्रह हो ?
- २.१ शिक्षा क्षेत्रको प्रमाणमा आधारित स्थिति विश्लेषण: कुन अनुभवजन्य प्रमाण उपलब्ध थियो तथा के यसलाई प्रभावकारी ढङ्गले उपयोग गरिएको थियो ?
- २.१.१ के स्थानीय शिक्षा योजनाले स्थानीय तहमा आयोजित हालैको शिक्षा क्षेत्रको स्थिति विश्लेषणबाट आफ्नो प्राथमिकताका क्षेत्र तोक्न मद्दत गरेको छ ? के यसले सङ्घीय/प्रदेशस्तरीय क्षेत्र विश्लेषणहरूबाट मुख्य नतिजाहरूलाई अनुकूलित गर्छ तथा ती नतिजाका आधारमा मुख्य चुनौतीहरूको पहिचान गर्छ वा दुबै गर्छ ?
- २.१.२ के उपयोग गरिएको क्षेत्र विश्लेषण/निदानमा सबै उपक्षेत्रहरूलाई समावेश गरिएको छ ?
- २.१.३ के यिनले पहुँच, आन्तरिक सक्षमता, सहभागिता, समता, गुणस्तर, व्यवस्थापन, लागत तथा वित्तीय व्यवस्थापनका सबै क्षेत्रलाई सम्बोधन गरेको छ ? के कुनै महत्त्वपूर्ण चुनौतीहरू छन् जसको पहिचान तथा विश्लेषण नगरिएको होस् ?

- २.१.४ के ती अन्तिम तथा विश्वसनीय तथ्याङ्कमा आधारित छन्? के ती तथ्याङ्क वर्तमान प्रवृत्तिअनुसार वार्षिक रूपमा प्रस्तुत गरिन्छन् ?
- २.१.५ के तिनले स्थानीय शिक्षा प्रणालीको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा वातावरणीय जोखिमको सङ्कटासन्नताको पहिचान गर्छन्? आवश्यक परेका बेला स्थानीय तहविशेषका लागि सङ्कटासन्नताको विश्लेषण गरिएको छ ?
- २.१.६ के योजना तयार गर्दा नागरिक समाजका संस्थाहरूको अध्ययनलगायत अन्य अध्ययन तथा विश्लेषणहरूको उपयोग गरिएको थियो ?
- २.१.६ के स्थानीय शिक्षा योजनाले एकीकृत शैक्षिक सूचना व्यवस्थापन प्रणाली वा अन्य सूचना स्रोतबाट लिएको तथ्याङ्कहरूको प्रयोग गरिएको थियो ?
- २.२ नीति तथा कार्यक्रमहरूको सान्दर्भिकता: के प्रस्तावित उद्देश्य तथा कार्यक्रमले चुनौतीलाई सान्दर्भिक रूपमा प्रतिक्रिया गर्छन् ?
- २.२.१ के रणनीतिक नीति तथा योजनाका उद्देश्य तयगर्दा ती अनुभवजन्य सुदृढ प्रमाणमा आधारित थिए ?
- २.२.२ के प्रत्येक रणनीतिक उद्देश्य व्यापक ज्ञानमा आधारित छ ? अथवा तथ्याङ्क तथा ज्ञानको अन्तरलाई सम्बोधन गर्न स्थानीय शिक्षा योजनामा कुनै प्रक्रिया तय गरिएको थियो ?
- २.२.३ के रणनीतिहरूले स्थानीय, प्रदेश वा राष्ट्रियस्तरमा पछिल्ला नीतिहरूको कार्यान्वयनका अनुभवबाट सिक्िएका पाठहरूलाई ध्यानमा राखेका छन् ?
- २.२.४ के रणनीति तथा कार्यक्रम एउटा स्पष्ट कारण शृङ्खलामा आधारित छन् ?
- २.२.५ के प्रस्तावित रणनीति तथा कार्यक्रमहरूको अपेक्षित प्रभाव हुन्छ भन्ने कुनै प्रमाण छ ?
- २.२.६ के प्रत्येक प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रहरूमा बाधाहरूलाई हटाउनका लागि रणनीति तथा कार्यक्रमहरू राम्ररी परिभाषित तथा सान्दर्भिक गरिएका छन् ?
- २.२.७ के उद्देश्यहरूले स्थानीय तहमा शिक्षा क्षेत्रले सामना गर्नुपर्ने जोखिम तथा बाधाहरूलाई ध्यानमा राख्छन् ? के योजनामा राजनीतिक, सामाजिक तथा वातावरणीय प्रभावप्रति स्थानीय शिक्षा प्रणालीमा उत्थानशीलताको तयारी, रोकथाम, न्यूनीकरण तथा सुदृढीकरण गर्नका लागि डिजाइन गरिएको विशेष कार्यक्रम समावेश छ ?
- २.३ वित्तीय कार्यढाँचाको विश्वसनीयता: के वित्तीय कार्यढाँचा पर्याप्त तथा विश्वसनीय छ ?
- २.३.१ के योजनामा परिमाणात्मक परिदृश्य समावेश छ ? के त्यो परिदृश्य सिमुलेसन मोडेलद्वारा सिर्जना गरिएको थियो ?

- २.३.२ के प्रक्षेपणमा सबै उपक्षेत्र समावेश छन्?
- २.३.३ के परिमाणात्मक परिदृश्य योजनाका रणनीति, कार्यक्रम तथा लक्ष्यअनुरूप छन्?
- २.३.४ के वित्तीय प्रक्षेपण एकाइ लागत स्पष्ट तथा विश्वसनीय अनुमानमा आधारित छ?
- २.३.५ के स्थानीय शिक्षा योजनाको समग्र अनुमातित लागत विस्तृत छ? यसले स्थानीय तहमा शिक्षा बजेटको समग्र परिधिलाई समेटेको छ?
- २.३.६ के प्रक्षेपणमा भर्ना, मानवीय तथा भौतिक स्रोत र वित्तीय आवश्यकताहरू समेटिएका छन्?
- २.३.७ के प्रक्षेपण हालैका विश्वसनीय आधारभूत तथ्याङ्कमा आधारित छ?
- २.३.८ सम्भावित गार्हस्थ स्रोतहरूको प्रक्षेपण गर्नका लागि बृहत् वित्तीय अनुमान कति यथार्थपरक छन्? के तिनलाई स्थानीय तहका अर्थ विभाग वा अर्थ मन्त्रालयद्वारा मान्यता दिइएको थियो?
- २.३.९ के वित्तीय अन्तर स्पष्टसँग पहिचान गरिएको छ तथा त्यो उचित छ?
- २.३.१० के वित्तीय कार्यढाँचाले स्थानीय तहमा शिक्षा क्षेत्रका लागि विनियोजित गार्हस्थ र बाह्य स्रोतलाई निर्दिष्ट गर्छ?
- २.३.११ के वित्तीय व्यवस्थापन यथार्थपरक छ?
- २.४ सञ्चालन कार्ययोजना: के सञ्चालन योजनाले ठोस सञ्चालन कार्यढाँचा प्रदान गर्छ?
- २.४.१ के कुनै सञ्चालन योजना उपलब्ध छ? के वार्षिक सञ्चालन योजनाको निरन्तरताका लागि कुनै प्रक्रिया छ?
- २.४.२ के उद्देश्य प्राप्तगर्न क्रियाकलापहरू पर्याप्त रूपमा विस्तृत गरिएको छ?
- २.४.३ के सञ्चालन योजना स्थानीय शिक्षा योजनाको नीति तथा वित्तीय व्यवस्थापन कार्यढाँचाअनुसार तयार गरिएको रणनीतिअनुरूप छ?
- २.४.४ के सञ्चालन योजनालाई स्थानीय शिक्षा बजेट (मध्यमकालीन खर्च संरचना) सँग सजिलै सन्दर्भित गर्न सकिने छ?
- २.४.५ के क्रियाकलापहरू स्पष्ट रूपले पहिचान गरिएको, लागत अनुमान गरिएको तथा नतिजासँग मेल खाने छन्?
- २.४.६ के सबै क्रियाकलापका लागि स्रोतको पहिचान गरिएको छ? स्रोतको पहिचान नगरिएका क्रियाकलापहरूका लागि अतिरिक्त लगानी स्रोतको पहिचान गर्ने कुनै रणनीति छ?

- २.४.७ के अपेक्षित निकासाको आयतन तथा समय ग्रहण क्षमताका हिसाबले यथार्थपरक छ ?
- २.४.८ के प्रत्येक क्रियाकलापको सूचक तथा लक्ष्य प्रतिफलको वर्णन गरिएको छ ?
- २.४.९ वार्षिक क्षेत्र समीक्षाका अवधिमा मूल्याङ्कन गर्ने गरी योजनामा निरन्तर प्रतिवेदन/मूल्याङ्कन सूचकहरू समावेश गरिएको छ ?
- २.४.१० के सञ्चालन योजनामा प्रत्येक क्रियाकलापका लागि स्पष्ट समयरेखा छ ?
- २.४.११ के स्थानीय शिक्षा योजनाको कार्यान्वयन गर्न पहिचान गरिएका संस्थागत संरचनाहरूमा प्रत्येक क्रियाकलापका लागि नतिजाका लागि स्पष्टसँग तोकिएका जिम्मेवारी समावेश छन् ?
३. समता, समावेशिता, सक्षमता तथा सिकाइ: के स्थानीय तहमा शिक्षाको कार्यसम्पादनलाई बढाउन समता, समावेशिता, सक्षमता तथा सिकाइका मुद्दाहरूलाई राम्ररी सम्बोधन गरिएको छ ?
- ३.१ रणनीतिहरूको सुदृढता तथा सान्दर्भिकता: के समता, सक्षमता तथा सिकाइ तीन मुख्य आयामहरूलाई सम्बोधन गर्न डिजाइन गरिएका रणनीति तथा कार्यक्रम सान्दर्भिक छन् ?
- ३.१.१ के योजना तयार गर्नका लागि प्रयोग गरिने क्षेत्र विश्लेषणले स्पष्ट रूपमा समता, सक्षमता तथा सिकाइसँग सम्बन्धित मुख्य मुद्दाहरूलाई पहिचान गर्छन् ?
- ३.१.२ के उपलब्ध तथ्याङ्क यी कुराहरूको लेखाजोखा गर्न पर्याप्त छन्?: (क) आन्तरिक असमानता (भौगोलिक, सामाजिक-आर्थिक, लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक तथा अपाङ्गता); (ख) प्रणालीको सक्षमता (स्रोतको उपलब्धिको अनुपात); (ग) सिकाइमा सुधार (गुणस्तर तथा लगानीको उपलब्धि, सिकाइ उपलब्धि) ?
- ३.१.३ के यी अध्ययनमा पर्याप्त रूपमा कार्यकारण स्पष्टीकरण वा यी मुख्य मुद्दाका कारक तत्वहरू समावेश गरिएको छ ?
- ३.१.४ के यी मुख्य मुद्दाका अन्तर्निहित कारणहरूलाई योजनाको रणनीति तथा कार्यक्रमहरूमा राम्ररी सम्बोधन गरिएको छ ?
- ३.१.५ के यी रणनीतिहरूले स्थानीय, प्रदेशस्तरीय वा राष्ट्रियस्तरमा विगतका कार्यक्रम तथा अनुभवहरूको मूल्याङ्कनबाट सिकिएका पाठहरूलाई ध्यान दिएका छन् ? वा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासमा आधारित भई निर्माण गरिएको हो ?
- ३.१.६ के योजनाले स्थानीय तहमा सीमान्तकृत, बहिष्कृत वा विभेदमा परेका समूहको विशेष रूपमा पहिचान गर्छ ? के योजनाले विशेष कार्यक्रम तथा परियोजनाहरूको पहिचान गरेको छ ? (जसको लक्ष्य विशेष गरी पहुँच, सिकाइ आदि मामलामा सीमान्तकृत, बहिष्कृत, विभेदमा परेका, अपाङ्ग तथा जोखिममा परेका समूहमा हुने असमानतालाई कम गर्नु

हो) के रणनीति तथा कार्यक्रमले स्रोत तथा लगानीको न्यायपूर्ण वितरणलाई प्रतिविम्बित गर्छ तथा प्रणालीलाई इनपुट दिन्छ ?

३.१.७ समता तथा सिकाइमा सुधारसम्बन्धी रणनीतिहरू लागत सक्षम तथा प्रभावकारी भएको कुनै प्रमाण छ? के रणनीति तथा कार्यक्रमले स्रोतको सक्षम वितरणलाई प्रतिविम्बन गर्छन् ? के वैकल्पिक रणनीतिहरूमाथि विचार गरिएको थियो ?

३.२ रणनीति परिवर्तन: के रणनीतिहरू रूपान्तरणकारी परिवर्तन हुने गरी डिजाइन गरिएका छन्?

३.२.१ के रणनीतिहरू एक विश्वसनीय नतिजा शृङ्खलामा आधारित छन्?

३.२.२ के कार्यक्रमहरूमा समता, समावेशिता, सक्षमता तथा सिकाइका मुख्य मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्न प्रवर्तनात्मक उपायहरू समावेश गरिएका छन्?

३.२.३ योजनाबद्ध कार्यक्रम तथा क्रियाकलापहरूले कुन हदसम्म समता, समावेशिता, सक्षमता तथा सिकाइका मामलामा बढी प्रभाव पार्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ?

३.३ नतिजा तालिका: के नतिजा तालिकाको उपयोग समता, समावेशिता, सक्षमता तथा सिकाइ तीनै पक्षको सुधारको अनुगमनका लागि गर्न सकिन्छ ?

३.३.१ के कार्यक्रमका अपेक्षित नतिजा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यढाँचामा प्रतिविम्बित तीन आयामसँग सम्बन्धित छ ?

३.३.२ के तिनको प्रभावको मापन गर्न सान्दर्भिक सूचकहरूमा अनुवाद गरिएका छन्?

३.३.३ के ती सूचकहरू राम्ररी परिभाषित गरिएका छन्?

३.३.४ के ती सूचकहरूको वार्षिक रूपमा सजिलैसँग गणना गरिएको छ? के तिनीहरूलाई नियमित रूपमा उपलब्ध गर्ने प्रावधान छ?

४. सामञ्जस्य: के स्थानीय शिक्षा योजनाका विभिन्न अवयवबिच तथा स्थानीय शिक्षा योजनासँग राष्ट्रिय र प्रदेशस्तरीय शिक्षा क्षेत्रको योजनाबिच तालमेल छ ?

४.१ रणनीति, कार्यक्रम तथा क्रियाकलापबिचको सामञ्जस्य । के स्थानीय शिक्षा योजनाका विभिन्न अवयवहरूबिच एकरूपता छ ?

४.१.१ के रणनीतिक नीति तथा योजनाको उद्देश्य स्थानीय तहमा शिक्षा क्षेत्रका प्रमुख चुनौती तथा तिनमा अन्तर्निहित कारणसँग तालमेल खान्छ ?

४.१.२ के रणनीति तथा कार्यक्रमहरूमा स्पष्ट तार्किक संरचना छ? के ती राम्ररी सङ्गठित छन्?

- ४.१.३ के प्रत्येक रणनीतिबिच अन्तरआबद्धता छ? के विभिन्न शिक्षा तहमा रणनीतिबिच एकरूपता छ?
- ४.१.४ के प्रस्तावित रणनीति तथा कार्यक्रम निर्धारित लक्ष्यअनुरूप पर्याप्त छन्?
- ४.१.५ के योजनाबद्ध रणनीति तथा कार्यक्रमका लागि स्पष्ट वर्णनात्मक वा परिमाणात्मक उपलब्धि निर्धारित गरिएका छन्?
- ४.१.६ के स्थानीय शिक्षा योजनाले स्पष्ट रूपमा इनपुट र अपेक्षित प्रभावका बिचको सम्बन्धलाई सङ्क्षेपीकृत वा परिभाषित गर्छ? (उदाहरणका लागि सोच तालिका वा आर्थिक विश्लेषणमा)?
- ४.१.७ के स्थानीय शिक्षा योजनाको डिजाइन तथा सञ्चालन योजना (यदि भए) का बिच बलियो एकरूपता छ?
- ४.२ राष्ट्रिय तथा प्रदेशस्तरीय योजना तथा अन्य स्थानीय योजनासँग सामञ्जस्य ।
- ४.२.१ योजनाका उद्देश्यहरूले शिक्षा, विकास तथा गरिबी उन्मूलन रणनीतिका हिसाबले राष्ट्रिय तथा प्रदेशका प्राथमिकता प्राप्त उद्देश्यहरूसँग कुन हदसम्म तादात्म्य राख्छन्?
- ४.२.१ के स्थानीय योजनाले सङ्घीय तथा प्रदेशस्तरीय रणनीतिहरूलाई राम्ररी प्रतिविम्बन गर्छ तथा तिनलाई स्थानीय सरकारका सन्दर्भमा राम्ररी अनुकूलित गर्छ? (यसको अर्थ स्थानीय सन्दर्भमा राष्ट्रिय तथा प्रदेशका उद्देश्य, सामान्य उद्देश्य, विशिष्ट उद्देश्य तथा क्रियाकलापहरूलाई अनुकूलन गर्नु) ।
- ४.२.२ के राष्ट्रिय शिक्षा क्षेत्र विश्लेषण र स्थानीय शिक्षा योजनाका बिच सामान्य उद्देश्य, विशिष्ट उद्देश्य तथा क्रियाकलापहरूको प्रस्तुतिमा कुनै ठुलो विसङ्गति छ? प्रदेशस्तरीय शिक्षा क्षेत्र विश्लेषण र स्थानीय शिक्षा योजनाका बिच नि?
- ४.२.३ के स्थानीय शिक्षा योजना तथा अन्य क्षेत्र (कृषि, स्वास्थ्य, पूर्वाधार संरचनाको विकास आदि) का लागि स्थानीय योजना तथा विद्यालयद्वारा विकसित विभिन्न योजना, जस्तै- विद्यालय सुधार योजना र नमुना विद्यालय विकास योजनाबिच कुनै तादात्म्य छ?
- ४.३ बजेटसँग तादात्म्य राख्ने व्यापक लागत अनुमान: स्थानीय शिक्षा योजनाका अन्य भागसँग परिदृश्य तथा लागत कत्तिको मेल खान्छ?
- ४.३.१ के परिमाणात्मक परिदृश्य रणनीति, कार्यक्रम तथा लक्ष्यको अनुरूप छन्?
- ४.३.२ के लागत अनुमानले सबै उपक्षेत्रलाई समेट्छ? के प्राथमिक शिक्षाका उद्देश्यहरूको तुलनामा माध्यमिक शिक्षाका लक्ष्य तथा लागत तर्कपूर्ण छन्?
- ४.३.३ के लागत निर्धारित लक्ष्यका अनुरूप छन्?

- ४.३.४ के लागतमा सबै योजनाबद्ध कार्यक्रम तथा क्रियाकलाप समवेश भएका छन्?
- ४.३.५ के स्थानीय शिक्षा योजनाको सञ्चालन योजनालाई बजेट वर्गीकरणसँग मिल्ने गरी सङ्गठित गरिएको छ?
- ४.४ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सूचकको सामञ्जस्य: के अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका सूचकहरू नीतिगत उद्देश्य तथा योजनाबद्ध कार्यक्रम तथा क्रियाकलापअनुरूपका छन्?
- ४.४.१ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सूचक योजनाका उद्देश्य तथा अपेक्षित उपलब्धिसँग राम्ररी प्रतिविम्बित भएका छन्? के तिनीहरूले राष्ट्रिय तथा प्रदेशस्तरीय योजनाका उद्देश्य, अपेक्षित उपलब्धि तथा मुख्य सूचकहरूलाई प्रतिविम्बन गर्छन्?
- ४.४.२ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सूचकहरूले राम्ररी समटेका छन्? कुनै छुटेका क्षेत्र छन् कि?
- ४.४.३ के अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सूचकहरू राम्ररी परिभाषित छन्?
५. सम्भाव्य, कार्यान्वयनयोग्य तथा अनुगमनयोग्य: के वित्तीय व्यवस्थापन, कार्यान्वयन तथा अनुगमन व्यवस्थापनले उपलब्धि हासिल हुने दृष्टिकोण प्रदान गर्छन्?
- ५.१ वित्तीय सम्भाव्यता: के वित्तीय योजना पर्याप्त तथा यथार्थवादी छ?
- ५.१.१ के योजना अवधिमा लगानी अन्तर उचितस्तरमा वा सोभन्दा तल रहन्छ?
- ५.१.२ के स्थानीय स्रोतले चालु खर्चलाई समेट्छ?
- ५.१.३ यदि स्थानीय लगानी अपर्याप्त छ भने के अन्य स्थानान्तरण/योगदानका आवश्यकताहरू निर्धारण गरिएको छ (राष्ट्रिय, प्रदेशस्तरीय अन्तर्राष्ट्रिय)?
- ५.२ प्रणालीको क्षमता: के योजनाले कार्यान्वयनलाई प्रभावित गर्ने बाधाहरूको पहिचान तथा सम्बोधन गर्छ?
- ५.२.१ के प्रभावकारी योजना कार्यान्वयनका लागि आवश्यक संरचनात्मक तथा संस्थागत प्रावधान स्थानीय तहमा गरिएको छ? के स्थानीय तहमा कर्मचारी तथा सिप विकासका आवश्यकताहरूमा पर्याप्त रूपले ध्यान दिइएको छ तथा बजेटमा समावेश गरिएको छ?
- ५.२.२ कार्यान्वयन गर्ने निकायको कुनै क्षमता विकासका योजना छन्?
- ५.२.३ के विभिन्न तहमा शिक्षाका कर्मचारीको भूमिका तथा जिम्मेवारी तथा सम्बन्धित प्रोफाइलको विद्यमानता छ? यदि छैन भने के तिनको विकास गर्ने योजना छ?
- ५.२.४ विश्वविद्यालय, नागरिक समाज तथा गैरसरकारी संस्थाजस्ता अन्य सरोकारवालाहरूले स्थानीय शिक्षा योजनाको कार्यान्वयनमा सहयोग गर्न कस्तो योजना बनाउँछन्?

- ५.३ सुशासन तथा जबाफदेहिता: के पूरै प्रणालीमा सुशासनको अभ्यास तथा व्यवस्थापनको जबाफदेहितालाई सुधाने तथा स्थापित गर्ने रणनीतिहरू छन्?
- ५.३.१ के सरोकारवालाहरू तथा व्यापक समुदायलाई योजनाका उद्देश्य, रणनीति तथा क्रियाकलाप र योजनाको कार्यान्वयनमा उनीहरूको भूमिकालाई बुझ्न सहयोग गर्ने कुनै सुदृढ सञ्चार रणनीति छ? (वा के त्यस्तो कुनैको विकास गर्ने योजना छ)?
- ५.३.२ यदि योजनाले विद्यालयलाई स्रोत हस्तान्तरण गर्ने परिकल्पना गरेको छ भने यो कसरी गरिन्छ भनी सङ्केत गरिएको छ? वा समता, समावेशिता, सक्षमता, जबाफदेहिता तथा परिकल्पनालाई सुनिश्चित गर्ने कुरामा ध्यान दिइएको छ?
- ५.३.३ यदि शैक्षिक व्यवस्थापनमा लैङ्गिक असन्तुलनलाई स्थानीय तहमा चासोका रूपमा पहिचान गरिएको हो भने के यसलाई हटाउन योजनाको रणनीतिमा यसलाई सम्बोधन गरिएको छ? यदि छैन भने प्रदेश वा राष्ट्रियस्तरमा यस्तो योजना विद्यमान छ?
- ५.३.४ के शिक्षा योजनाले कसरी लाभग्राहीहरूप्रतिको जबाफदेहितालाई सुदृढ गर्ने लक्ष्य लिएको छ? उदाहरणका लागि अनुगमन गर्न के सेवा प्रवाहका मापदण्डका सेट छन्? के स्थानीय शिक्षा योजनाले समुदायको पृष्ठपोषणका लागि साधनहरू प्रस्ताव गरेको छ?
- ५.३.५ पारदर्शिताको प्रवर्धन गर्न के तेस्रो पक्ष मूल्याङ्कनको प्रावधान छ? स्थानीय शिक्षा योजनाको अनुगमन, वित्तीय तथा प्राविधिक लेखा परीक्षण प्रतिवेदन, तथ्याङ्क तथा मूल्याङ्कनलाई सेयर गर्ने र सरल रूपमा सार्वजनिक पहुँचका लागि कुनै प्रावधान छ?
- ५.३.६ के शिक्षा खर्च तथा चुहावटको अनुगमन गर्न प्रभावकारी रणनीतिहरू समावेश गरिएको छ? (उदाहरणका लागि क्षेत्रगत खर्च समीक्षा तथा विद्यालयमा वितरित वा निकास गरिएको स्रोतलाई पछ्याउने माध्यममार्फत)
- ५.४ कार्यान्वयनका जोखिम तथा जोखिम न्यूनीकरण: के स्थानीय शिक्षा योजनाको तर्जुमा गर्दा कार्यान्वयनका सम्भावित जोखिम तथा बाधाहरूलाई ध्यान दिइएको छ?
- ५.४.१ के स्थानीय शिक्षा योजनामा उल्लिखित स्रोत तथा प्रोत्साहनहरूमा अपेक्षित उपलब्धिको कार्यान्वयन तथा प्रगतिमा सहयोग गर्ने क्षमता छ?
- ५.४.२ के वित्तीय सुशासनमा सम्भावित जोखिमहरूको पर्याप्त मूल्याङ्कन गरिएको तथा उपयुक्त न्यूनीकरणका उपायहरूको पहिचान गरिएको छ? के रणनीतिहरूको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित सबै सान्दर्भिक (राजनीतिक, सामाजिक, वातावरणीय) जोखिमहरूको पर्याप्त विश्लेषण तथा सम्बोधन गरिएको छ?
- ५.४.३ के कार्यान्वयन क्षमताका बाधाहरूको पहिचान गरिएको छ तथा के यिनलाई सम्बोधन गर्न कार्यक्रममा उपयुक्त रणनीतिहरू समावेश छन्?

- ५.५ सुदृढ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यढाँचा: के सुदृढ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीले नतिजा तालिकामा वर्णन गरिएका प्रतिफल तथा उपलब्धिको दिशामा भएका प्रगतिको अनुगमन गर्न वैध तथा विश्वसनीय तथ्याङ्कका आधारमा सुदृढ सूचकहरू प्रदान गर्छ? के कार्यान्वयनका अवधिमा व्यापक स्वामित्व कायम राख्नका लागि प्रतिवेदन, पृष्ठपोषण तथा परामर्श संयन्त्र पारदर्शी तथा पर्याप्त छन्?
- ५.५.१ के कुनै नतिजा तालिकाको व्यवस्था छ? के योजनामा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका लागि मुख्य सूचकहरू छन्?
- ५.५.२ यदि छन् भने आधाररेखा, बेन्चमार्क तथा लक्ष्यसहित नतिजा तालिका पूर्ण छ? तथा तथ्याङ्कका स्रोतको पहिचान गरिएको छ?
- ५.५.३ के अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका मुख्य सूचकहरू योजनाका उद्देश्य तथा रणनीतिहरूसँग मेल खान्छन्?
- ५.५.४ के मुख्य उपलब्धिहरू समावेश छन्? कुनै छुटेका पक्ष छन् कि?
- ५.५.५ के अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका प्रतिफल सूचकहरू उपलब्धिका सूचकसँग मेल खान्छन्?
- ५.५.६ के अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका प्रतिफल सूचकहरू उपयुक्त रूपले प्रगतिको अनुगमन गर्न पर्याप्त छन्?
- ५.५.७ के अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न पर्याप्त मानव स्रोत क्षमता छ?
- ५.५.८ के प्रतिवेदनका लागि संस्थागत जिम्मेवारीलाई स्पष्ट रूपले पहिचान गरिएको छ?
- ५.५.९ के सरोकारवालाहरूका लागि क्षेत्रका नतिजा तथा कार्यसम्पादनको समीक्षा तथा सत्यापनका लागि पारदर्शी व्यवस्था तथा प्रक्रियाहरू छन्? के सरोकारवालाहरूसँग वार्षिक क्षेत्र समीक्षाका लागि कुनै स्थापित संयन्त्र छ? के वार्षिक क्षेत्र समीक्षाको अवधिका लागि प्रतिवेदनको योजना बनाइएको छ?
- ५.५.१० के कुनै अन्य आवधिक अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको संयन्त्र स्थापना गरिएको छ? (नियमित अनुगमन, आवधिक समीक्षा, प्रतिवेदन)?
- ५.५.११ के स्थानीय शिक्षा योजनाको कार्यान्वयनको मध्यावधि तथा अन्तिम मूल्याङ्कनका लागि कुनै स्थापित संयन्त्र छ?
- ५.५.१२ के अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यढाँचामा क्षेत्र विश्लेषण/निदान र/वा कार्यक्रम डिजाइनमा पहिचान गरिएका राजनीतिक, सामाजिक तथा वातावरणीय प्रभावको सड्टासन्नतालाई न्यूनीकरण गर्न रणनीतिहरूको अनुगमन गर्ने कुरा समावेश छ?

अनुसूची ५ : स्थानीय शिक्षा योजनाका सम्बन्धित सरोकारवालाहरू

१. विद्यार्थी तथा अभिभावकहरू
२. विद्यालयका प्रधानाध्यापक तथा शिक्षकहरू
३. विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष तथा सदस्यहरू
४. अभिभावक शिक्षक सङ्घका प्रतिनिधिहरू
५. स्थानीय तहका प्रमुख, उपप्रमुख, वडा अध्यक्ष, सदस्यहरू
६. स्थानीय तहका शिक्षा अधिकारीहरू/कर्मचारीहरू
७. स्थानीय तहका शिक्षा समितिका पदाधिकारी र सदस्यहरू
८. अन्य सरकारी निकायमा कार्यरत कर्मचारीहरू तथा विज्ञहरू
९. स्थानीय तहमा क्रियाशील उच्च शिक्षा र प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षालगायत सबै प्रकारका शिक्षण संस्था, सामुदायिक सिकाइ केन्द्र र सार्वजनिक वा सामुदायिक पुस्तकालयहरू
१०. विज्ञ तथा प्राविधिक- तथ्याङ्क, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, सार्वजनिक वित्त, लैङ्गिक मुद्दासहित
११. आमा समूहहरू, शिक्षाका स्थानीय अभियन्ताहरू, चन्दादाता, समाजसेवी र नागरिक समुदाय र स्थानीय तहले उपयुक्त सम्झेका अन्य व्यक्ति, संस्था वा समुदायहरू
१२. शिक्षा, स्वास्थ्य र बालबालिकाका क्षेत्रमा स्थानीय तहमा काम गर्ने सरकारी/गैरसरकारी संस्थाहरू तथा विकास साझेदारहरू
१३. स्रोतव्यक्तिहरू, शिक्षक तालिमका प्रशिक्षकहरू
१४. शिक्षा विकास तथा समन्वय एकाइ र प्रदेश सरकारका शिक्षाका योजना हेर्ने निकायका प्रतिनिधिहरू
१५. राष्ट्रिय तहमा शिक्षाक योजना र कार्यक्रम हेर्ने निकायमा प्रतिनिधिहरू

अनुसूची ६ : मूल्याङ्कन म्याट्रिक्स रुजुसूची

विशेषताहरू	व्याख्या	मूल मूल्याङ्कन प्रश्न	योजनाले मापदण्ड पूरा गर्छ?	अङ्क (यदि उपयोगी भए)
स्थानीय तहको योजनालाई समग्र दूरदृष्टिले मार्गदर्शन गर्छ ।	ध्येयको कथनले स्थानीय तहको शिक्षा प्रणालीको भावी व्यापक दूरदृष्टिलाई सङ्केत गर्छ । यसमा निम्नलिखित कुरासमेत पर्छः स्थानीय सरकारको विकास नीतिसँग सम्बन्ध स्थानीय तहमा नीति तथा योजनालाई मार्गदर्शन गर्ने सिद्धान्त तथा मूल्य	के स्थानीय शिक्षा योजनाले स्थानीय तहको क्षेत्र विकासका लागि स्पष्ट दूरदृष्टि सङ्केत गर्छ ?		
स्थानीय तहको योजना सुसङ्गत छ	स्थानीय योजना सङ्घीय तथा प्रदेशस्तरीय रणनीतिहरूलाई राम्ररी प्रतिविम्बित गर्छ तथा तिनलाई स्थानीय सरकारका सन्दर्भमा ठिकसँग अनुकूलित गर्छ । यसको अर्थ राष्ट्रिय तथा प्रदेशस्तरीय उद्देश्यहरूलाई स्थानीय सन्दर्भमा अनुकूलन गर्न, अपनाउन, विशेषताहरू थप्न र/वा उद्देश्य, रणनीति/कार्यक्रम तथा क्रियाकलापहरूलाई अपनाउनु हुनसक्छ ।	के सङ्घीय तथा प्रदेशस्तरीय प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र स्थानीय शिक्षा योजनामा प्रतिविम्बित छन् ? के स्थानीय योजनाको दूरदृष्टिले सङ्घीय तथा प्रदेशस्तरीय शिक्षा क्षेत्रको योजनासँग तादात्म्य राख्छ ? के सङ्घीय तथा प्रदेशस्तरीय शिक्षा क्षेत्रको योजना तथा स्थानीय शिक्षा योजनाका बिच उद्देश्य, रणनीति/ कार्यक्रम तथा क्रियाकलापको प्रस्तुतिमा तादात्म्य छ ? अन्य स्थानीय योजनाका बिचमा नि ?		
	स्थानीय योजनाका रणनीति तथा काम स्थानीय तहका प्रमुख चुनौती अनुरूप छन् ?	के उद्देश्य, रणनीति/कार्यक्रम, लक्ष्य, तथा क्रियाकलापहरूले प्रमुख चुनौती तथा तिनमा अन्तर्निहित कारणहरूलाई सम्बोधन गर्छन् ? के स्थानीय योजनामा निर्णय वृक्ष, परिवर्तनको सिद्धान्त वा नतिजा तालिका समावेश छ ?		

विशेषताहरू	व्याख्या	मूल मूल्याङ्कन प्रश्न	योजनाले मापदण्ड पूरा गर्छ ?	अङ्क (यदि उपयोगी भए)
	स्थानीय योजनामा रणनीति तथा कार्य सुसङ्गत तथा तादात्म्य छन् ?	उद्देश्य, रणनीति, कार्यक्रम, क्रियाकलाप तथा लक्ष्यका बिच कुनै स्पष्ट सम्बन्ध छ ? के स्थानीय शिक्षा योजनाका विभिन्न खण्ड, जस्तै- रणनीतिको कथन, सोच तालिका, सञ्चालन योजनामा उद्देश्य, रणनीति/कार्यक्रम तथा क्रियाकलापको प्रस्तुतिमा कुनै ठुलो विसङ्गति छ ?		
	उपलब्ध बजेट र आवश्यक लागतबिच कतिको तादात्म्य छ ?	के सङ्ख्यात्मक परिदृश्य स्थानीय शिक्षा योजनामा रणनीति, कार्यक्रम तथा लक्ष्यहरूको अनुरूप छ ?		
	अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सूचकहरूको सामञ्जस्य	के सङ्ख्यात्मक लक्ष्यहरूले योजनाका मुख्य उद्देश्यहरूलाई सही ढङ्गले प्रतिविम्बित गरेका छन् ? तथा के तिनीहरू सान्दर्भिक सूचकसँग मापनयोग्य छन् ?		
स्थानीय तहको योजना रणनीतिक छ	स्थानीय योजनाले स्थानीय तहका लागि उद्देश्यहरू निर्धारण गर्छ ।	के स्थानीय तहका लागि उद्देश्यहरू निर्धारण गरिएका छन् ?		
	स्थानीय योजनाले मानवीय, प्राविधिक तथा आर्थिक क्षमतासहित दूरदृष्टि हासिल गर्न स्थानीय तहका रणनीतिहरू पहिचान गर्छ ।	के स्थानीय योजना कार्यान्वयन गर्न आवश्यक मानवीय, प्राविधिक तथा आर्थिक स्रोतको पहिचान गरिएको छ ?		
स्थानीय तहको योजना बृहत् छ	स्थानीय योजनाले सबै उपक्षेत्रहरू (प्रारम्भिक बाल विकास, आधारभूत, माध्यमिक, प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा, साक्षरता तथा जीवनपर्यन्त सिकाइ) लाई समेट्छ ।	स्थानीय योजनाले राष्ट्रिय तथा प्रदेशस्तरका शिक्षा क्षेत्र योजनाको अङ्गका रूपमा रहेका सबै उपक्षेत्रहरूलाई समेट्छ ? यदि समेट्दैन भने किन कुनै पक्ष समावेश नगरिएको भन्ने कुरा स्पष्ट छ ?		
	स्थानीय योजनाले उपक्षेत्रका बिच सन्तुलन हुनुपर्ने कुराको मान्यता राख्छ ।	विभिन्न उपक्षेत्रबिच कसरी सन्तुलन कायम भएको छ भन्ने कुनै स्पष्टीकरण छ ?		

विशेषताहरू	व्याख्या	मूल मूल्याङ्कन प्रश्न	योजनाले मापदण्ड पूरा गर्छ?	अङ्क (यदि उपयोगी भए)
स्थानीय तहको योजना तथ्यमा आधारित छ	स्थानीय योजना स्थानीय तहको शिक्षाको वर्तमान प्रगति तथा परिस्थितिको राम्रो छलफल र विश्लेषणमा आधारित छ।	के स्थानीय शिक्षा योजनाले आफ्ना प्राथमिकताका क्षेत्रहरू स्थानीय शिक्षा क्षेत्र विश्लेषणबाट उद्भूत गरेको छ? के यसले मुख्य नतिजाहरू सङ्घीय/प्रदेशस्तरीय क्षेत्र विश्लेषणबाट अनुकूलन गरेको हो तथा मुख्य चुनौतीहरू ती नतिजामा आधारित छन्? कि यी दुबै हुन्?		
	आदर्श रूपमा एउटा सुदृढ तथ्याङ्क सेट	स्थानीय शिक्षा योजनाले एकीकृत शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली तथा अन्य कुन सूचना स्रोतबाट तथ्याङ्कको प्रयोग गरेको हो?		
		के शिक्षाका तहअनुसार तथ्याङ्कहरू प्रस्तुत गरिएका छन्?		
		के तथ्याङ्कहरू वार्षिक रूपमा प्रस्तुत गरिएका हुन्?		
	विश्लेषणले कस्ता रणनीति तथा कार्यक्रमहरूको विकास गरिए भन्ने ज्ञान प्रदान गर्छ।	के सबै रणनीतिहरू वस्तुगत तथ्यमा आधारित छन्?		
स्थानीय तहको योजना हासिल गर्न सकिने खालको छ।	योजना स्थानीय तहको वर्तमान प्रवृत्तिको परीक्षणमा आधारित छ तथा प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आर्थिक, प्राविधिक र राजनीतिक बाधाहरूलाई सामना गर्न सुविचारित रूपमा परिकल्पना गरिएको छ। सरोकारवालाहरूको स्वामित्वले यसको सम्भाव्यतामा प्रभाव पार्छ।	लक्ष्य कत्तिको यथार्थपरक देखिन्छ?		
		के उद्देश्यहरू हासिल हुन सक्ने तथा मापनयोग्य छन्?		
		के सबै सरोकारवाला तथा अन्य व्यक्तिहरूको स्पष्ट रूपमा पहिचान गरिएको छ?		
	स्थानीय योजनामा पालिका तहका तथ्याङ्क तथा लक्ष्यका साथ अनुगमन कार्यढाँचा समावेश गरिएको छ।	के स्थानीय योजनामा नतिजा तालिका समावेश गरिएको छ? वा के यसले यस्तो योजनाको विकास गरिने कुरा उल्लेख गरेको छ?		
		यदि समावेश गरिएको छ भने आधाररेखा, बेन्चमार्क तथा लक्ष्य मापदण्डसहित नतिजा तालिका पूर्ण छ? तथा तथ्याङ्कको स्रोतको पहिचान गरिएको छ?		

विशेषताहरू	व्याख्या	मूल मूल्याङ्कन प्रश्न	योजनाले मापदण्ड पूरा गर्छ ?	अङ्क (यदि उपयोगी भए)
	योजनाको लागत अनुमान गरिएको छ ।	के स्थानीय तहमा प्रस्तुत तथा कार्यक्रमका लागि अनुमान गरिएका बजेट तथा वित्तीय तत्त्वहरू सान्दर्भिक छन् ?		
		के वित्तीय कार्यढाँचा आधिकारिक बृहत् आर्थिक अनुमानमा आधारित छन् ?		
		के वित्तीय कार्यढाँचामा स्थानीय तहको शिक्षा क्षेत्रका लागि गार्हस्थ्य तथा बाह्य स्रोतको विनियोजन स्पष्ट रूपमा तोकिएको छ ?		
		के लागत ढाँचाले पुँजीगत र चालु खर्चका साथै कर्मचारीहरूको तलब भत्ताको हिस्सा पनि स्पष्ट पारेको छ ?		
		के वित्तीय कार्यढाँचाले वित्तीय अन्तरलाई स्पष्ट पारेको छ ?		
		उपलब्ध स्रोतमा वित्तीय अन्तरको प्रतिशत के छ (बाह्य सहायतालागायत) ? के यो उचित छ ?		
	स्थानीय योजना सिमुलेसन मोडेलमा आधारित छ, यसका लागि पूर्वअनुमानहरू स्पष्ट छन् तथा दस्तावेजीकरण गरिएका छन् ।	के नीतिगत लक्ष्यको परीक्षण गर्न तथा नीति संवादलाई सूचित गर्न सिमुलेसन मोडेलको प्रयोग गरिएको थियो ?		
		के सिमुलेसन मोडेल वित्तीय कार्यढाँचा बनाउन प्रयोग गरिएको थियो ?		

विशेषताहरू	व्याख्या	मूल मूल्याङ्कन प्रश्न	योजनाले मापदण्ड पूरा गर्छ ?	अङ्क (यदि उपयोगी भए)
	स्थानीय योजनामा सञ्चालन योजना समावेश गरिएको छ । यसमा प्रत्येक क्रियाकलापका लागि स्पष्ट समयरेखा समावेश गरिएको छ तथा विशेष टोलीलाई विशेष जिम्मेवारीहरू तोकिएको छ ।	के स्थानीय योजनामा सञ्चालन योजना समावेश गरिएको छ ? के सञ्चालन योजनामा प्रत्येक क्रियाकलापका लागि स्पष्ट समयरेखा समावेश गरिएको छ के सञ्चालन योजनामा प्रत्येक क्रियाकलापका लागि जिम्मेवार व्यक्ति तोकिएको छ ?		
	योजनाले यसको कार्यान्वयनमा प्रभाव पार्ने क्षमताका बाधाहरूको पहिचान तथा सम्बोधन गर्छ ।	के स्थानीय शिक्षा योजनामा क्षमताका आवश्यकताहरूको लेखाजोखा गरी क्षमता विकासलाई समावेश गरिएको छ ?		
स्थानीय तहको योजना सन्दर्भसँग संवेदनशील छ	स्थानीय योजनामा स्थानीय तहका (सामाजिक, भौगोलिक, प्राकृतिक विपत्ति, राजनीतिक वा आर्थिक चक्र, द्वन्द्व) विशेष सङ्कटासन्नताको विश्लेषण समावेश गरिएको छ ।	के स्थानीय योजनामा स्थानीय तहका विशेष सङ्कटासन्नताको विश्लेषण समावेश गरिएको छ ?		
	स्थानीय योजनाले स्थानीय शिक्षा प्रणालीको उत्थानशीलतालाई सुदृढ गर्न तयारी, रोकथाम तथा जोखिम न्यूनीकरणलाई सम्बोधन गरेको छ ।	के स्थानीय योजनाले स्थानीय शिक्षा प्रणालीको उत्थानशीलतालाई सुदृढ गर्न तयारी, रोकथाम तथा जोखिम न्यूनीकरण गर्न कुनै विशेष कार्यक्रम समावेश गरेको छ ?		
स्थानीय तहको योजना असमानताप्रति सचेत छ ।	स्थानीय शिक्षा योजनाले स्थानीय तहभित्र गुणस्तरीय शिक्षामा सहभागिताका हिसाबले विद्यार्थीका समूहबिच उल्लेखनीय रूपमा विभेदहरू (भौगोलिक, सामाजिक-आर्थिक, लैङ्गिक, अल्पसङ्ख्यक, अपाङ्ग) छन् भनी मानेको हुनुपर्छ ।	के योजनाले स्थानीय तहमा भएका सीमान्तकृत, बहिष्कृत वा विभेदमा परेका समूहहरूको पहिचान गरेको छ ? के स्थानीय योजनाले सीमान्तकृत, अपाङ्ग, जोखिममा परेका समूहको शिक्षामा पहुँच तथा सिकाइमा हुने असमानताको न्यूनीकरण गर्ने विशेष कार्यक्रम तथा परियोजनाको पहिचान गरेको छ ?		

विशेषताहरू	व्याख्या	मूल मूल्याङ्कन प्रश्न	योजनाले मापदण्ड पूरा गर्छ ?	अङ्क (यदि उपयोगी भए)
स्थानीय तहको योजना स्थानीय तहको नेतृत्वमा सहभागितामूलक प्रक्रियाद्वारा विकास गरिएको हो	स्थानीय शिक्षा योजनाको विकास स्थानीय तहको नेतृत्वमा भएको हो ।	के स्थानीय शिक्षा योजनाको तयारी प्रक्रियामा स्थानीय तहले बलियो नेतृत्व प्रदर्शित गरेको थियो ?		
	स्थानीय शिक्षा योजनाको तयारी सहभागितामूलक थियो ।	के स्थानीय शिक्षा योजनाको तयारीमा सरोकारवालाहरूको व्यापक सहभागिता थियो ?		
		के स्थानीय शिक्षा योजनाको तयारीमा अभिभावक, परिवार तथा व्यापक समुदायको निरन्तर संलग्नता तथा पृष्ठपोषण प्राप्त थियो ?		

स्रोत: IIEP-UNESCO & GPE (2015a; 2015b)

टिप्पणी: मूल्याङ्कनकर्ताले उपयोगी लागेमा मूल्याङ्कन म्याट्रिक्सका प्रत्येक आइटमका लागि अङ्क प्रणालीको प्रयोग गर्न सक्छन् । उदाहरणका लागि यदि सबै आइटम समेटिए भने ३ अङ्क, आंशिक रूपमा भए २ अङ्क, न्यूनतम रूपमा समेटिए १ अङ्क र कुनै पनि नसमेटिए ० अङ्क ।

सन्दर्भ सूची

- नेपाल सरकार (२०२८) । शिक्षा ऐन (संशोधन सहित) । www.lawcomission.gov.np
- नेपाल सरकार (२०७२) । नेपालको संबिधान । <https://www.lawcommission.gov.np/category/1807/>
- नेपाल सरकार (२०७४) । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन । <https://mofaga.gov.np/detail/1697>
- नेपाल सरकार (२०७५) । अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन । www.lawcomission.gov.np
- शिविप्रमा (२०७९) । विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना (२०७९-२०८८) । शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाण्डौ ।
- शिमाविके (२०८१) । स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी मार्गदर्शन २०७९ (परिमार्जित संस्करण, २०८१) । शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्र, सानोठिमी भक्तपुर ।
- शिमाविके (२०८१) । स्थानीय तहको शिक्षा योजना निर्माणसम्बन्धी सहजीकरण टुलकिट, २०८१ । शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्र, सानोठिमी भक्तपुर ।
- Caillods, F., Casselli, J., Châu, T., & Porte, G. (1983). School mapping and micro-planning in education. Training materials in educational planning, administration and facilities. Paris: UNESCO-IIEP.
- Coombs, P.H. (1970). What is Educational Planning? Paris: IIEP-UNESCO. <http://unesdoc.unesco.org/images/076671/000766/0007eo.pdf>.
- GPE & IIEP. (2024). GPE-IIEP Training on the Fundamentals of Independent Appraisal of Education Sector Plans [Online course]. UNESCO Global Campus.
- Hovland, I. (2005). Successful Communication. A Toolkit for Researchers and Civil Society Organisations. United Kingdom: Research and Policy in Development Programme. <https://media.odi.org/documents/192.pdf>.
- IIEP. (2023). Planning at the local level in Nepal. Orientation sessions 26-23 May 2023 [PowerPoint slides]. UNESCO Global Campus.
- IIEP-UNESCO. (2024a, November 29). Inclusion of refugees and forcibly displaced populations in education. IIEP-UNESCO. <https://www.iiep.unesco.org/en/projects/inclusion-refugees>.
- IIEP-UNESCO. (2024b, November 29). Geospatial data in educational planning and management. IIEP-UNESCO. <https://www.iiep.unesco.org/en/projects/geospatial-data-educational-planning-and-management>.

- IIEP-UNESCO (2023). Policy formulation and programme development. IIEP Learning Portal. <https://learningportal.iiep.unesco.org/en/issue-briefs/plan-for-learning/policy-formulation-and-programme-development>.
- IIEP-UNESCO & GPE. (2015a). Guidelines for Education Sector Plan Appraisal. Paris: IIEP-UNESCO. <https://www.iiep.unesco.org/en/publication/guidelines-education-sector-plan-appraisal>.
- IIEP-UNESCO & GPE. (2015b). Guidelines for Education Sector Plan Preparation. Paris: IIEP-UNESCO. <https://www.iiep.unesco.org/en/publication/guidelines-education-sector-plan-preparation>.
- IIEP-UNESCO, Word Bank, UNICEF & GPE. (2014a). Education sector analysis methodological guidelines. Vol. 1: Sector-wide analysis, with emphasis on primary and secondary education. <https://www.iiep.unesco.org/en/publication/education-sector-analysis-methodological-guidelines-vol-1-sector-wide-analysis-emphasis-primary-and>
- IIEP-UNESCO, Word Bank, UNICEF & GPE. (2014b). Education sector analysis methodological guidelines. Vol. 2: Sub-sector specific analysis. <https://www.iiep.unesco.org/en/publication/education-sector-analysis-methodological-guidelines-vol-2-sub-sector-specific-analysis>
- IIEP-UNESCO, Word Bank, UNICEF & GPE. (2021). Education sector analysis methodological guidelines. Vol. 3: Thematic analyses. <https://www.iiep.unesco.org/en/publication/education-sector-analysis-methodological-guidelines-vol-3-thematic-analyses>
- MDF. (2005). MDF Tool: Problem Tree Analysis. Ede: MDF Training and Consultancy. https://www.sportanddev.org/sites/default/files/downloads/problem_tree_analysis.pdf
- Ministry of Education. (2021). Education Sector Analysis 2078. <https://nepalindata.com/resource/NEPAL--EDUCATION-SECTOR-ANALYSIS-2078--2021-BS/>.
- Ministry of Education, Science and Technology. (2024). Toolkit for supporting preparation of Local Government Education Sector Plans.
- Snowdon, W., Schultz, J., & Swinburn, B. (2008). Problem and solution trees: a practical approach for identifying potential interventions to improve population nutrition. Health Promotion International, 353-345 ,4 ,23. doi:10.1093/heapro/dan027.
- UNICEF. (2022). Nepal Education Fact Sheets 2022. Analyses for learning and equity using MICS data. https://data.unicef.org/wp-content/uploads/06/2023/Nepal_factsheet_Mar_2023.pdf.

